

Tarım ve Orman Bakanlığına Bağlı Kadın Kooperatiflerinin Sürdürülebilirliğinin Dış ve İç Paydaşlar Açısından Değerlendirilmesi: Adana Örneği

*An Evaluation of the Sustainability of Rural Women's Cooperatives: The
Case of Adana*

Müge KANTAR DAVRAN*

Özet

Kadınlar sosyo-ekonomik olarak toplumda geri kalmış veya bırakılmış dezavantajlı gruplar içerisinde yer almaktadır. Kadınların, öncelikle ekonomik olarak güçlendirilmesini içeren faaliyetlerin başında ise kadın kooperatifleri gelmektedir. Bu kapsamda özellikle kamu kurumlarının verdiği destek ile artış gösteren ve görünür hale gelen kadın kooperatifleri, temelde iki farklı kamu kurumuna bağlı olarak kurulabilmekte ve faaliyetlerini sürdürülebilmektedir. Genel olarak kentteki kadınlar tarafından Ticaret Bakanlığına bağlı olarak kurulan Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri ile kırsaldaki kadınlar tarafından Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak kurulan Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri arasında, bağlı olunan yönetmelik, eğitim, sosyo-ekonomik fırsatlara erişim, ekonomik yeterlilik, pazarlama imkanları vb. birçok konuda farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar ise ağırlıklı olarak kırsalda yer alan kadın kooperatiflerinin aleyhine gerçekleşmektedir. Bu durum, iç paydaşların (kooperatif kurucu ortakları ve üyeleri) ve dış paydaşların (Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Belediyeler, Valilikler, ulusal ve uluslararası Sivil Toplum Kurumları (STK),

125

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Sarıçam, Adana, Türkiye, muggedavran69@gmail.com; mkantar@cu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4780-1043>.

Geliş/Submitted: 16.04.2024 | **Kabul/Accepted:** 26.12.2024

Atıf/Cite: Kantar Davran, M. (2024). Tarım ve Orman Bakanlığına Bağlı Kadın Kooperatiflerinin Sürdürülebilirliğinin Dış ve İç Paydaşlar Açısından Değerlendirilmesi: Adana Örneği. *Publicus*, (2). 125-173.

üniversiteler vb.) konuyla ilgili yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Özellikle dış paydaşlar açısından, fazla sayıda kurum ve kişi olması, aralarında organik bir iş birliğinin olmaması, iç ve dış paydaşların üst örgütlenme şeklinde formel bir yapılanma ile bir araya getirilmemesi konuyla ilgili yapılan tüm iyi niyetli çabaların amacına ulaşmamasına neden olmakta; çözümleri neredeyse imkânsız kılmaktadır. İç ve dış paydaşlar arasında oluşturulan bilgi ağı güvenli ve samimi olup; her konuda/toplantıda birlikte çalışılmakla beraber, çoğunlukla bu çalışmalar fikir alışverişi şeklinde sonuçlanmakta, kurum ve kişiler sadece kendi faaliyet alanı ve bakış açısıyla konuyu değerlendirmektedir. En önemli konu ise kadın kooperatiflerinin farklı kadın gruplarından oluştuğu gerçeğinin göz ardı edilerek, kırsal alanların ve kırsal kadının kentli kadınlardan daha fazla dezavantajlı olduğu unutulmaması, her iki kadın kooperatifinin birlikte ele alınmasıdır.

Bu sorunlardan hareketle çalışmada Adana ilinde Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı kurulan ve Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri olarak faaliyet gösteren kırsal kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliği iç ve dış paydaşlar açısından değerlendirilecektir. Çalışmada kullanılan yöntem, kooperatif başkanları ve ortakları ile yapılan bireysel görüşmeler ile yazarın katıldığı kadın kooperatifleri ile ilgili Adana’da düzenlenen ulusal ve/veya uluslararası çalıştay ve bilimsel toplantılardaki deneyimlerden ve gözlemlerden oluşmaktadır.

Çalışmanın önemli sayılabilecek sonuçları ve yapılabilecek öneriler ise kısaca şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle kırsal kadın kooperatifleri Ticaret Bakanlığına bağlı olarak kurulan kadın kooperatifleri ile karşılaştırıldığında, özellikle teknik, ekonomik ve kadının sosyo-kültürel konumu açısından, daha dezavantajlı durumdadır. Bunun en önemli göstergesi de kırsal kadın kooperatiflerinin tabandan değil kamu kurumları tarafından gelen yönlendirmeyle kurulmasıdır. Kamu kurumları tarafından yapılan yönlendirmeler, teknik ve ekonomik destekler önemli olmakla birlikte, kırsal kadın kooperatifçiliği olgusunun uzun vadeli düşünülmemesi nedeniyle, kadın girişimciliği açısından beklenen sonucu verememektedir. Kırsal kalkınma açısından önemli olan, kurulan kooperatiflerin/girişimlerin kadına sürdürülebilir bir sosyo-ekonomik yaşam sağlamasıdır. Bu ise kooperatiflerin sadece kurulması ile değil, kooperatiflerin kendi kendine ayakta kalabilecek duruma gelinceye kadar kadınların düzenli eğitimlerle birlikte uzun vadeli danışmanlık hizmeti almalarıyla sağlanabilir. Bu bağlamda Tarım ve Orman Bakanlığı kırsal kadın kooperatiflerine pozitif ayrımcılık yapmalı ve Bakanlık kendini kırsal kadın kooperatiflerinin sadece teknik destekçisi olarak değil, özellikle başarısından sorumlu kurum olarak görmelidir.

Anahtar kelimeler: Kadın Kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri, Sürdürülebilirlik, Adana.

Abstract

Women are among the socio-economically disadvantaged groups often marginalized in society. Women's cooperatives play a crucial role in fostering economic empowerment and social inclusion. Supported by public institutions, these cooperatives have become more prominent and operate under two distinct frameworks: Women's Enterprise Production and Enterprise Cooperatives, established by urban women under the Ministry of Trade, and Agricultural Development Cooperatives, formed by rural women under the Ministry of Agriculture and Forestry. These two models differ significantly in terms of regulations, training, access to socio-economic opportunities, economic competence, and marketing prospects—often to the disadvantage of rural cooperatives. These disparities stem largely from the fragmented approaches of internal stakeholders (founding partners and members of cooperatives) and external stakeholders, including the Ministry of Trade, the Ministry of Agriculture and Forestry, the Ministry of Family and Social Policies, municipalities, governorships, national and international NGOs, and universities. Despite the involvement of numerous institutions and individuals, the absence of organic collaboration or a unified umbrella organization hampers the effectiveness of well-intentioned efforts. Most initiatives fail to produce tangible outcomes, often reduced to mere exchanges of ideas, as stakeholders tend to view the issues through the narrow lens of their respective domains. In this context. This study seeks to evaluate the sustainability of rural women's cooperatives in Adana, specifically those operating as Agricultural Development Cooperatives under the Ministry of Agriculture and Forestry. Drawing on the interview with cooperative presidents and partners and observations from national and international workshops and scientific meetings on women's cooperatives held in Adana, the study investigates the roles and dynamics of both internal and external stakeholders.

The significant results and possible recommendations of the study can be summarized as follows: Firstly, when compared to other women's cooperatives established under the Ministry of Trade, rural women's cooperatives hold a more disadvantageous position, especially in terms of women's technical, economic, and socio-cultural support they receive. The most important indicator of this is that rural women's cooperatives are backed by the guidance of the public institutions rather than supported at the grassroots level. While the technical and economic support provided by the public institutions is important, the lack of long-term perspective

attentive to rural women's cooperatives hinders the empowerment of rural women entrepreneurship. What is important here in terms of rural development is that the cooperatives/initiatives provide women with a sustainable socio-economic life. This can only be achieved not only by establishing the cooperatives but also by ensuring that women receive regular training and long-term consultancy services until the cooperatives reach a point where they can sustain themselves. In this context, the Ministry of Agriculture and Forestry can adopt an positive discrimination targeting at rural women's cooperatives and can view itself not only as the technical support mechanism but also as the primary institution enabling them to achieve success.

Keywords: Women's Cooperatives, Agricultural Development Cooperatives, Women's Enterprise Production and Business Cooperatives, Sustainability, Adana.

Giriş

Dünyada “19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan kırsal kalkınma politikaları/yaklaşımları zaman içinde farklılaşmış; 1960’lı yıllarda modernleşme, 1970’li yıllarda hükümet müdahaleleri, 1980’li yıllarda rekabetçi piyasa ve 1990’li yıllarda katılım ile nitelendirilmiştir” (Ellis vd., 2001 akt. Kutay, 2022, s. 126). Kutay’a göre kırsal kalkınma alanında birinci paradigma kayması küçük çiftçiliğin ekonomik büyüme ve kalkınmanın motoru olarak görülmeye başlanmasıyla 1960’ların ortalarında meydana gelmiş; ikinci paradigma değişimi ise dış teknolojiler ve ulusal politikalarla karakterize edilen “tabandan tavana” ve “süreç” yaklaşımları ile gerçekleşmiştir. İkinci paradigma değişikliği ile yoksulların sorunlarının çözümüne katkıda bulunabilecekleri düşünülmüş; müdahaleci devlete duyulan güvenin geri çekilmesiyle kooperatifler ve STK’lar kırsal kalkınmada önemli aktörler haline gelmeye başlamıştır. Bu süreçte kadınların erkeklerden daha farklı deneyimler yaşadıkları da görünür olmaya başlamış ve kırsal kalkınmada toplumsal cinsiyet anlayışı öne çıkmıştır.

129

Türkiye’de ise 1960’lı yıllarda başlayan planlı kalkınma süreci ve buna bağlı yaşanan modernleşme çabaları kırsal alanlarda ve burada yaşayan nüfus üzerinde eğitim, istihdam, tarımsal mekanizasyon vb. birçok konuda önemli toplumsal değişmelere neden olmuştur (Merter, 1990, s. 74; Türkdoğan, 2006, s. 68; Kantar-Davran vd., 2017, s. 300). Ancak ironik bir şekilde, planlı kalkınma süreci, plansız yapılan çalışmalar nedeniyle hedeflenen amaca ulaşmaktan uzak kalmıştır. Bunun en önemli nedenleri ise yukarıdan aşağıya uygulanan ve kırsal nüfusu dikkate almayan kırsal kalkınma çalışmaları, üretim desenini ve ihtiyacını dikkate almayan yanlış tarım politikaları ve buna bağlı verilen tarımsal destekler, kırsal kalkınma plan ve projelerinde cinsiyet körü yaklaşımlar, kırdan kente göçü engelleyecek önlemlerin ve yerinde kalkınma politikalarının dikkate alınmaması şeklinde özetlenebilir. Ayrıca yapılan çalışmaların çoğunlukla ülkenin kendi

ihtiyaç ve isteğiyle değil, dünyadaki gelişmelere uyum sağlama amacıyla yapılması da önemli bir diğer etkidir. Bunun sonucunda geldiğimiz nokta, kırsal alanların ve tarımsal üretimin ötekileştirilmesi olup; bunun en önemli örnekleri ise özellikle gençlerin tarımı terk etme eğilimlerinin yüksekliği, tarım topraklarının amaç dışı kullanımı ve buna bağlı olarak azalan tarım toprakları sonucunda kente yapılan göçler, kentte kadınların üretici konumdan tüketici konuma geçmeleri, köyde tarım dışı mesleklerin yok olması, köyde kalan nüfusun geçim imkanlarının azalması, dağınık-karışık ve oldukça yetersiz gelişen tarımsal örgütlenme şeklinde verilebilir. Şüphesiz sosyo-ekonomik gelişmeyle birlikte tarım dışı sektörlerin gelişmesi ve kırsal nüfusun azalması beklenebilir. Yine kırsal alanların 50-60 yıl öncesinin sosyo-ekonomik fonksiyonlarını, gelenek ve kültürel kodlarını sürdürmemesi de istenebilir. Ancak Türkiye, hemen her tarımsal ürünün yetiştirdiği nadir ülkelerden biri olarak ve ekonomisinin ağırlıkla tarıma dayalı sanayiden oluştuğu gerçeğinden hareketle, kırsal nüfusu yok sayıp tarımsal üretimi ötekileştirmemelidir.

Keleş'in de (2019, s. 11) vurguladığı gibi köylerden oluşan kırsal alanlar, özellikle 2000'li yıllarda gerçekleştirilen yapay yasal düzenlemelerle kentlere dönüştürülmüşse de, bir toplumbilimsel gerçeklik olarak köy, köylülük, kırsal alan, tarım kesiminin ekonomideki önemi varlığını korumaktadır ve bu nedenle, köy ve kent ayrımının artık tarihe karışmış olduğu savını kuşkuyla karşılamak gerekir.

Diğer yandan son 5 yıla damgasını vuran Covid-19 pandemisi ve depremle kırsal alanların, insan ve hayvan beslenmesinin ve tarımın ne kadar önemli olduğunu fazlasıyla ortaya koymuştur. Bu nedenle kırsal alanlar, kırsal nüfus ve tarımla ilgili politikaların planlı, sistemli ve cinsiyet dengeli olarak yapılması gereklidir. Ne yazık ki Türkiye'de, sadece kırsal kalkınma çalışmaları değil, kırsal kalkınma içerisinde kırsal kadınlarla ilgili olarak yapılan çalışmalar da plansızdır. Bu

çalışmalar genellikle dünyada meydana gelen gelişmeler ve Avrupa Birliği uyum süreci ile bağlantılı olarak yapılmaktadır. Gökdemir ve Ergün'ün de (2012, s. 79) ifade ettiği gibi kırsal kalkınmada beklenen sonucun alınamamasında, hedef kitle olarak kadının seçilmemiş olması belirleyici olmuştur.

Dünyada kadınların kalkınma çalışmalarına dâhil edilmeleri 1970'li yıllarda başlamıştır. İlk olarak “kalkınmada kadın”, daha sonra “kadın ve kalkınma” ve sonrasında “toplumsal cinsiyet” yaklaşımları yaygınlık kazanmıştır (bkz. Ertürk, 1991; Ertürk, 1996; Fazlıoğlu, 2003; Toksöz, 2011). İlk olarak kadınlarda farkındalık kazandırma ve bilinçlendirme ile yaygınlık kazanan toplumsal cinsiyet çalışmaları, kadının özellikle sosyo-ekonomik olarak güçlendirilmesi anlamında girişimciliklerini artırma ve istihdama katılımlarının sağlanması yönünde gelişmiştir. Ertürk (2015, s. 55) bu yaklaşımlardan kadın ve kalkınma yaklaşımının kadınları üretken sektörlerde marjinalleştirdiğini ve kalkınma müdahalelerinde dikey eşitsizliğe yol açtığını vurgulamış; buna bağlı olarak çözüm üretmek amacıyla Birleşmiş Milletler Kadının Statüsü Komisyonunun kadının kalkınmaya entegrasyonuna odaklandığını belirtmiştir.

Türkiye’de de bu çalışmalar dünyadaki gelişmelere paralel olarak gerçekleşmiştir. Özellikle girişimcilik ve istihdam bağlamında kadın kooperatifleri oldukça önemli bir konuma gelmiştir.

Söz konusu yaklaşımlardan ilki olan Kalkınmada Kadın Perspektifi, kadınların kalkınma süreçlerine entegre edilmesini mevcut eşitsizliklerin ortadan kaldırılması açısından önemli bir adım olarak öne sürmektedir. Ancak, bu yaklaşımın ardından gelen Kadın ve Kalkınma Perspektifi, kadınların zaten üretim süreçlerinde aktif olduklarını ve esas sorunun üretim ilişkilerindeki sömürü olduğunu vurgulamaktadır. Kadınların yalnızca üretim emeklerine odaklanan bu iki yaklaşımın tersine, Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Perspektifi, kadınların yeniden üretim emeklerini de kapsayacak şekilde bakış

açısını genişleten ve tüm üretim süreçlerinde kadınların güçlenmesini merkeze alan kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır (KEİG, 2015, s. 5).

Nitekim son 10 yıllık süreçte bu konuda yapılan en önemli çalışmalar kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi konusunda yapılan projelerdir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığının birlikte yürüttüğü projeler sonucunda Türkiye’de kadın kooperatiflerinin sayısında önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu kapsamda genel olarak kırsal ve kentsel alanlarda yaşayan kadınlar için kooperatif örgütlenmesi ile istihdam sağlamak ve kadınları üretim hayatına dahil etmek amaçlanmaktadır. Kırsal ve kentsel kesimde yaşayan kadınlarla ilgili yapılacak kalkınma çalışmalarının, birbirinden farklı bakanlıklara bağlı olarak yürütülmesi nedeniyle, kadınların kuracakları kooperatifler için de birbirinden farklı kooperatif yönetmelikleri bulunmakta; buna göre de avantaj ve dezavantajlar yaşanmaktadır. Diğer yandan bütün bu iyi niyetli çabalara rağmen, kadınların kooperatif örgütlenmeleri yoluyla ekonomik hayata katılımları sürecinde, ister kırsal isterse kentsel kesimde yaşıyor olsunlar kurumsal, beşerî sermaye ve teknik anlamda birbirlerinden farklı sorunları da bulunmaktadır.

Türkiye’de kadın kooperatifleri ilk kez 1999 yılında faaliyete geçmiştir. Bu kooperatifler, kadınlar tarafından kadınlar için oluşturulan yapılar olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde kadın kooperatifleri sektörü hala küçük bir ölçekle faaliyet gösteriyor olsa da ülke genelinde hem ortaklarına hem de topluma çeşitli mal ve hizmetler sunmaktadır. Kadın kooperatiflerinin incelenmesi ve bu konuda farkındalık oluşturulması, kadınların güçlenmesine, kaynaklara ve fırsatlara erişimlerinin artmasına, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin azaltılmasına ya da ortadan kaldırılmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Ayrıca, kadın kooperatiflerinin kadın yoksulluğunu azaltmadaki etkisini

inceleyen çalışmaların literatürde sınırlı olması, konunun önemini daha da artırmaktadır (Demirci-Aksoy ve Günay, 2018, s. 79).

Bu çalışmada kırsal alanda yaşayan kadınların kooperatif örgütlenmesi ile sosyo-ekonomik hayata katılımlarının ve bu katılımın sürdürülebilirliğinin önündeki engellerin konuyla ilgili aktörler (kırsal kadınlar, kırsal erkekler -eş, baba vb., kentli kadınlar) ve kurumsal yapı (bakanlık, yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri) üzerinden değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Türkiye’de Kadın Örgütlenmesi/Kooperatifleşmesi Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Türkiye’de kadın kooperatifleri üzerine yapılmış çalışmalar Duguid vd.’nin de (2015, s. 16) vurguladığı gibi oldukça sınırlıdır. Son yıllarda çalışmaların sayısı artmakla birlikte, kadın örgütlenmesi ile ilgili olarak yapılmış çalışmalar (Aldırmaz-Akkaya, 2018; Demirci-Aksoy ve Günay, 2018; Yıldırım alp vd., 2021; Şahankaya-Adar vd., 2023; Değirmenci, 2023) ağırlıkla Ticaret Bakanlığına bağlı olan Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri üzerine olup; ayrıca bu çalışmalarda kadın kooperatifleri arasındaki farklılık çok net bir şekilde belirtilmeden doğrudan “kadın kooperatifleri” kavramı kullanılmaktadır. Bunda temel etken ise hem sayılarının fazla olması hem de kırsalın aksine daha ulaşılabilir olmalarıdır.

Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı kadın kooperatifleri üzerine yapılmış çalışmalar ise genellikle kooperatifçiliğin rolü, önemi ve mevcut durum değerlendirmesi (bkz. Duguid vd, 2015; Yıldırım alp vd., 2021; Özdemir ve Yılmaz, 2023; Şahankaya-Adar vd., 2023; Katkat-Özçelik, 2024), girişimcilik (bkz. Sönmez, 2011; TBMM Komisyon Raporu, 2018; Durna, 2018), pazarlama (bkz. Kantar-Davran ve Sevinç, 2021), katılımcılık (bkz. Köseoğulları, 2010), kalkınma (bkz. Gülçubuk, 2007; Avşar, 2017; Furat, 2013; Özdemir, 2013; Kutay, 2022; Demircan-

Yıldırım, 2020) ve güçlendirme (bkz. İKA,2017; Gümüšoğlu, 2012) ile ilgili makale, tez ve raporlardan oluşmaktadır.

Her iki bakanlığa bağlı kadın kooperatifleri üzerine yapılan çalışmaların ortak noktası ise, Değirmenci (2023, s. 227) ve Kurtege-Sefer'in de (2023, s. 187) vurguladığı gibi, ekonomik odaklı olup; kadınların girişimciliğe yönlendirilerek yoksulluklarının azaltılması ve aynı zamanda sosyal olarak da güçlenmelerinin sağlanması üzerinedir.

Bu çalışmaların dışında 2008 yılında Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının başlattığı ve TEDGEM (Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü) organizasyonunca gerçekleştirilen Ulusal Kırsal Alanda Kadın Çalıştayı ilk olarak Ankara'da yapılmış; 2009-2011 yıllarını kapsayacak şekilde 9 Bölgesel Çalıştay ile devam etmiştir (GTHB, 2011, s. 8). Söz konusu çalıştaylarda temel başlıklardan biri "Kırsal Kadın ve Örgütlenme" konusuna ayrılmıştır. Ancak bu çalıştaylarda ele alınan konular, genel anlamda kadın ve kalkınma odaklı olarak ele alınmış olup; günümüzdeki anlamda kırsal kadın kooperatiflerine vurgu yapılmamıştır.

Bakanlık tarafından biri ulusal, dokuzu bölgesel düzeyde yapılmış Kırsal Alanda Kadın Çalıştaylarından yararlanılarak, kamu kurum ve kuruluşları ile üniversiteler ve sivil toplum kuruluşlarının katkılarıyla Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Ulusal Eylem Planı (2012-2016) hazırlanmış (Fidan vd., 2017, s. 10); bu plan ile kırsal alanda kadınların, örgütlenme dahil olmak üzere, birçok konuda güçlendirilmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışma, mevcut literatürde incelenen konulardan farklı olarak, kırsal kadın örgütlenmesinin/kooperatifleşmesinin genel kalkınma bağlamındaki önemine değil; kırsal kadın örgütlenmesi içinde yer alan iç ve dış paydaşların/aktörlerin değerlendirilmesine odaklanmakta ve bu kapsamda özgünlük taşımaktadır.

Materyal ve Yöntem

Bu çalışmada kooperatif başkanları ve ortakları ile yapılan bireysel görüşmelerin yanı sıra, yazarın katıldığı kadın kooperatifleri ile ilgili Adana’da düzenlenen ulusal ve/veya uluslararası çalıştay ve bilimsel toplantılardaki deneyim ve gözlemlerden yararlanılmıştır. Bu toplantılar şunlardır: 2021 yılında “Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi Projesi” kapsamında düzenlenen Adana Yerel Paydaş Toplantısı (AİTOM, 2022, 27 Mayıs); Adana Büyükşehir Belediyesi Kadın ve Aile Daire Başkanlığı tarafından 2021 yılında düzenlenen “Kadın Kooperatifleri ile Yarını Planlamak ve İşbirliği Alanları Arama Toplantıları-3”; Adana İli Seyhan İlçe Belediyesi Kent Konseyi üyesi olarak (2023 yılı) katılım sağlanan “Kırsal Kalkınma Komisyonu” toplantıları; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Adana il Müdürlüğü tarafından 2022 yılında düzenlenen “Adana İli Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi Yol Haritası ve Faaliyet Planının Geliştirilmesi” toplantısı; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Adana il Müdürlüğü tarafından 2023 yılında düzenlenen “Kadın Kooperatifleri Pazar Ağı Geliştirme Toplantısı”; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Adana il Müdürlüğü tarafından 2023 yılında düzenlenen “Kooperatif Ağları, Birlikleri ve Savunuculuk Faaliyetleri Teknik Çalışma Grubu” Toplantısı. Bu toplantılara Ticaret Bakanlığı ile Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren tüm kadın kooperatifleri katılım sağlamıştır.

135

Bu çalışmada yapılan değerlendirmeler, 2019 ile 2023 yılı itibariyle Tarım ve Orman Bakanlığı Adana İl Müdürlüğüne bağlı olarak kurulan Tarımsal Kalkınma Kooperatifi niteliğindeki altı Kırsal Kadın Kooperatifini içermektedir. Dolayısı ile çalışmada yapılan değerlendirmeler Adana ili ile sınırlıdır.

Çalışmada öncelikle kooperatifçiliğin tarihçesi ve kadın kooperatiflerinin arka planı sunulmuş; ardından kadın kooperatifleri üzerine yapılan çalışmalar ve Tarım ve Orman Bakanlığının Kadın

Kooperatifleri ile ilgili faaliyetleri verilmiştir. Bu genel çerçeveden sonra kırsal kadınların kooperatif yoluyla örgütlenmesinin sürdürülebilirliği iç ve dış paydaşlar bağlamında ve Adana özelinde tartışılmıştır.

Kooperatifçiliğin Tarihçesi

Kooperatifçiliğin dünyada ekonomik bir yapı olarak ortaya çıkışı, 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır. Sanayi devriminin getirdiği hızlı değişim ve dönüşümler, işsizlik, göç, kentleşme ve gelir dağılımındaki dengesizlik gibi ekonomik ve sosyal sorunlar, kooperatifçiliğin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Kooperatifçilik, sanayi devriminin merkezinde İngiltere'de işçiler tarafından başlatılan tüketim kooperatifçiliği hareketiyle kendini göstermiştir. Bunu, Fransa'da üretim kooperatifçiliği ve Almanya'da esnaf ve tarım kredi kooperatifçiliği hareketleri izlemiştir (GTBKGM, 2012, s. 3).

Uluslararası Kooperatif Birliğinin (ICA, 2024) verilerine göre dünyadaki insanların en az %12'si dünyadaki 3 milyon kooperatiften birinin ortağıdır. Yine aynı verilere göre kooperatifler, çalışan nüfusun %10'una iş veya çalışma fırsatı sağlamakta; en büyük üç yüz kooperatif veya ortak, toplumun ihtiyaç duyduğu hizmetleri ve altyapıyı sağlarken 2.409,41 milyar ABD doları ciro elde etmektedir.

Kooperatifçilik, serbest piyasa ekonomilerinde, çeşitli aktörlerin denge sağlamasına yardımcı olarak zayıflıkları azaltır ve bu nedenle, pek çok gelişmiş ülkede, kooperatiflerin gelişimini teşvik eden ve çalışma koşullarını düzenleyen yasal ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda kooperatifler, diğer benzer kuruluşlarla birlikte, gelişmiş ülkelerde "üçüncü sektör" olarak kabul edilmektedir (GTBKGM, 2012, s. 4).

Türk toplumlarında, imece, lonca ve ahilik gibi yapılar altında yüzyıllar boyunca başarıyla yürütülen dayanışma faaliyetleri, ortak çalışma ve birlikte iş yapma biçiminde kendini göstermiştir. Türk

kültüründeki yardımlaşma ve dayanışma, 150 yılı aşkın süredir etkin bir şekilde uygulanan kooperatifçilikle birçok yönüyle benzerlik taşımaktadır. Türk kooperatifçilik hareketi, Midhat Paşa'nın kurduğu "Menâfi-i Umumiye" veya "Memleket Sandıkları" ile başlamıştır. Bu bağlamda, 1863 yılında Şehirköyü (Pilot) kasabasında kurulan "Memleket Sandıkları", Türk kooperatifçiliğinin ilk örneği olmuştur. Bu uygulamanın olumlu sonuçlar vermesi üzerine, 1867 yılında "Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menafi ve Temettüatının¹ Sarfı Hakkında Layiha" (Memleket Sandıkları Nizamnamesi) adı altında ilk yasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. Memleket Sandıkları daha sonra Menafi Sandıkları adını almış ve sonunda Ziraat Bankası'nın kuruluşuna entegre edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrası, halkın ekonomik zorluklarla karşılaştığı dönemlerde, Mustafa Kemal Atatürk tarafından Cumhuriyet ilan edilmeden önce "Kooperatif Şirketler Kanun Layihası" hazırlanmıştır. Bu tasarı yasalaşmamış olsa da, Atatürk kooperatifçiliğin yaygınlaşması için çeşitli girişimlerde bulunmuş ve kooperatiflere hukuki bir zemin sağlamak amacıyla yasal düzenlemeler yapılmıştır. Sonraki yıllarda kooperatifçilik, kalkınma planları ve yıllık programlarda yer bulmaya başlamış ve çeşitli alanlarda kurulan kooperatifler aracılığıyla ülke refahına katkıda bulunmaya devam etmiştir (TBESKGM, 2023, s. 19).

Ülke çapında kooperatifçiliğin şansı, Mustafa Kemal Atatürk'ün kooperatifçiliğin potansiyelini ve katkısını fark etmesidir. 1920 yılından vefatına kadar sürekli olarak Türkiye'deki kooperatif hareketinin bir destekçisi olan Atatürk, ziyaret ettiği yerlerde kooperatifçiliği teşvik ederek halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim ülkemizde 1920-1938 yılları arasında yapılan hukuki düzenlemeler

¹ Yararlanılan kaynakta layiha adında yanlışlıkla "temerttüat" yazılmıştır. Temettü/temettüat (çoğul) için (bkz. Kubbealtı Lügatı, 2024)

Atatürk'ün liderliğinde gerçekleştirilmiş; ancak Atatürk sonrasında 1938-1960 yılları arasında, kooperatifçilik faaliyetleri durgun bir dönem geçirmiştir. 1960 sonrası planlı kalkınma döneminin en önemli gelişmelerinden biri ise kooperatifçiliğin Anayasa'ya dahil edilmesi olmuştur. Buna göre 1961 Anayasası'nın 51. maddesinde "Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak önlemleri alır." hükmü yer almış ve devlet kooperatifçiliğin gelişimi için daha aktif ve sorumlu bir hale gelmiştir. 60'lı yıllardaki toplumsal ve ekonomik faktörler nedeniyle kooperatifçilik olgusu ilk olarak tarımsal alanda ortaya çıkmış ve uzun süre bu alanda yoğunlaşmıştır (GTBKGM, 2012, s. 7-8).

Günümüzde kooperatifçilikle ilgili faaliyetler, 1982 Anayasası'nın 171. maddesi çerçevesinde yürütülmektedir. Bu maddeye göre, devlet, milli ekonominin çıkarlarını gözeterek, üretimi arttırmayı ve tüketiciyi korumayı hedefleyen kooperatifçiliğin gelişimini destekleyecek önlemler alır. Bu bağlamda, 24/04/1969 tarihli 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu, 18/04/1972 tarihli 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ve 01/06/2000 tarihli 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun hükümleri doğrultusunda faaliyet gösterilmektedir (GTBKGM, 2012, s. 19).

Günümüzde kooperatifler, Türkiye ve dünya genelinde kriz dönemlerinin tanınan "kalkınma" mottosu olan "yoksullukla mücadele" bağlamında yeniden öne çıkmış ve ilgi görmeye başlamıştır (Değirmenci, 2023, s. 212).

Kadın Kooperatifçiliğinin Arka Planı ve Gelişimi

Kadın kooperatifçiliğinin arka planı ve gelişimini ortaya koyabilmek için ilk olarak "kadın kooperatifi" kavramının veya tanımının ortaya konması gerekmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında ilk olarak kadın kooperatifi tanımı ele alınmış; daha sonra sırasıyla Türkiye'de kadın kooperatifçiliğinin tarihsel gelişimi, kurulma nedenleri ve güncel

durumu, politika belgelerindeki durumu, konuya ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler ile kadın kooperatifi çeşitleri incelenmiştir.

Kadın kooperatifleri

Türkiye’de mevcut kooperatifler mevzuatına göre kadın kooperatifleri bir işletme olarak ele alınmakta ve bu bağlamda kadınlar birer “girişimci” olmaya yöneltilmektedir (Değirmenci, 2023, s. 217). Kadın kooperatiflerine özgü ayrı bir tanım ne Ticaret Bakanlığı ne de Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak kurulan kadın kooperatiflerinin ana sözleşmelerinde bulunmaktadır. Bu sözleşmelerde kuruluş, amaç, ortaklık vb. konularla ilgili açıklamalar yer almaktadır. Demircan-Yıldırım (2020, s. 162) da konuyla ilgili belirli bir tanımın olmamasından bahsederek kadın kooperatiflerini "kadınlar tarafından kurulan ve üyelerinin kadınlardan oluştuğu bir tür" olarak ele almış; Simurg Kadın Kooperatifleri Birliği (Simurg) ise "yerel kadın grupları tarafından ihtiyaçları ve öncelikleri doğrultusunda hizmet geliştirmek için oluşturulan yapılar" olarak tanımlamıştır (Simurg, 2015; Aktaran: Duguid vd., 2015, s. 38).

Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi Platformu (KEİG, 2018) tarafından ise kadın kooperatiflerinin özellikleri aşağıdaki gibi açıklamıştır:

- Yasal statü ve yükümlülükler bakımından diğer kooperatiflerle benzerlik taşımasına rağmen, sosyal ve ekonomik hedeflerin bir araya getirildiği ve geleneksel kadın rollerine dayalı olarak değerlendirildiği için özel bir kategori olarak ortaya çıkmıştır.
- Diğer kooperatiflerden ayıran özellikleri vardır; bu nedenle her zaman yerel, öz örgütlenme esasına dayalı ve bir grup kadının kendi kararlarıyla kurduğu yapılar olmayabilir. Bazı kooperatifler, kalkınma projeleri ve yerel yönetimlerin ya da kadın kuruluşlarının desteğiyle de kurulabilir. Dolayısıyla, kadın kooperatiflerini farklı kılan unsurlar, bu yapıların beklentilerine ve anlayışlarına göre şekillenir. Türkiye'deki

kadın kooperatiflerinin en belirgin özelliği, genellikle belirli ve sınırlı üretim alanlarında (örneğin, el sanatları, evde üretim, sosyal hizmetler gibi geleneksel kadın rollerine ilişkin alanlarda) faaliyet göstermeleridir.

- Mevcut durumları itibarıyla "kadın odaklı kalkınma vizyonu" olarak değerlendirilebilir.
- Çeşitli alanlarda faaliyet gösterdikleri için sıkça "çok amaçlı kadın kooperatifleri" olarak adlandırılırlar.

Bu açıklamalara bakılınca genelde kadınlar tarafında kurulması beklenen, kadınlara ait ve kadın odaklı bir kooperatif açıklaması/tanımı ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle bir kadın kooperatifi tanımlaması *"Dezavantajlı gruplardan biri olan kadınların kırsal ve kentsel kesimde faaliyet göstermek üzere, tabandan veya tavandan gelen eğilimler doğrultusunda, sosyo-ekonomik ve kültürel yönden güçlenmelerini sağlamak amacıyla kurulan; yönetim ve ortakların kadın ağırlıklı üyelerden oluştuğu sosyo-ekonomik örgütlenmeler"* şeklinde yapılabilir.

140

Kadınların güçlenmesi meselesi, feminist kalkınma teorilerinin genel kalkınma teorilerine yönelik eleştirilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve eleştirel, politik bir kavramsal çerçeveye dönüşmüştür. Bu nedenle feminist kalkınma teorileri, özellikle kuzey ve güney ülkeleri arasındaki eşitsizlik ve farklılıkların toplumsal cinsiyet boyutunu da kapsayan bir bakış açısıyla ele alınmasını, bu konunun politik gündeme taşınmasını ve az gelişmişlik ile ataerkil yapılar için çözüm önerilerini içermektedir (Furat, 2013, s. 527).

Dünya genelindeki kadın kooperatiflerinin neredeyse tamamı, gelişmekte olan ülkelerdeki kadınlar tarafından kurulmuştur. Bu kooperatiflerin kurulmasına yardımcı olan gruplar, genellikle "bir şeyler yapmak daha iyidir" ve "bir yerden başlamak gerekir" gibi düşüncelerle hareket etmektedir. Ancak başlangıçta bazı küçük başarılar elde edilse de, çoğu zaman bu kooperatifler küçük ölçekli kalmakta ve büyüyüp gelişemeyerek uzun vadede sürdürülebilir

faaliyet gösterememektedir (Ekmen, 2020). Dünya’da çalışan kadınların bir araya gelerek oluşturdukları ilk örgüt, İngiltere’de 19. yüzyılın sonunda Alice Acland tarafından kurulan luncadır. Sonraları özellikle kooperatifçilik olgusunun ve felsefesinin yaygınlaşmasıyla kadınlar, kendilerine kooperatiflerde daha fazla yer bulmuştur (GTBKGM, 2017, s. 22). Dünyadaki başarılı kadın örgütlenmelerine önemli bir örnek olarak Hindistan’da kurulan SEWA (*Self Employed Women Association/Serbest Çalışan Kadınlar Birliği*) verilebilir. SEWA, temelleri 1920’lere kadar giden ve resmi olarak 1971 yılında; sosyal sınıflar arasında keskin farklar bulunan, yoksulluk ve eşitsizlikle başa çıkmaya çalışan kadınlar tarafından kurulan bir kooperatif örgütlenmesidir (Kara, 2019). Bir diğer örnek ise tam bir kooperatif örgütlenmesi olmasa da, informal örgütlenme modeli olarak tanımlanabilecek, en az beş kadını bir araya getiren Bangladeş'teki Grameen Bankası Projesidir. Bangladeş’in Jobra köyünde 1976 yılında uygulama projesi olarak başlayan proje, 1983 yılında kırsaldaki yoksulluğu azaltmak ve yoksulları güçlendirmeyi hedefleyerek bir mikro kredi banka uygulamasına dönüşmüş ve şu anda mikro kredi kullanan müşterilerinin %98’ini kadınların oluşturduğu bir proje haline gelmiştir (GB, t.y.). Kredi almak isteyen girişimciler bankaya bir projeye başvurmakta ve başvuru bireysel değil grup olarak yapılmaktadır. Gruplar aynı aileden olmayan 5 kişiden oluşmakta ve doğabilecek sorunlar karşısında sorumluluğu grup olarak paylaşmakla yükümlü tutulmaktadırlar (Akbulaev vd., 2017)

Kadın kooperatifçiliği hareketi ülkemizde 2000’li yıllarda başlamıştır (GTBKGM, 2012, s. 11). Bu kooperatiflerde temel amaç, kadın işgücünün ekonomiye kazandırılması, kadınların sosyo-kültürel faaliyetlerinin desteklenmesi ve sağlıklı bir çevrede yaşamalarının sağlanması olup; kadın girişimcilerin talepleri doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Ortaklarının %80’den fazlası veya tamamı ise kadınlardan oluşmaktadır. Bu anlamda bu kooperatifler, kadınlar tarafından

kadınlar için oluşturulmuş yapılar olarak ortaya çıkmıştır (Demirci-Aksoy ve Günay, 2018, s. 79). 2015 yılında Türkiye’de kurulmuş 101 kadın kooperatifinden elde edilen verilere göre (Duguid vd., 2015, s. 45) bu kooperatiflerin kurulma nedenlerini şu şekilde özetlenmiştir: Kadınlara yönelik olarak,

- İstihdam yaratmak
- Sosyal açıdan güçlendirmek
- Ortak sorunlarına çözüm bulmak
- Çocuk bakım hizmetleri sağlamak (kreş)
- Ortak örgütlenmesini ve güçlenmesini desteklemek
- Topluma hizmet ve ürün sağlamak.

Türkiye’de Tarım ve Orman Bakanlığı’na bağlı ilk kadın kooperatifi, 2004 yılında İzmir iline bağlı Kiraz ilçesinin Yağlar köyünde kurulmuş olup, Bakanlık tarafından pozitif ayrımcılık yapılarak süt sığırcılığı konusunda destek sağlanmıştır (Ekmen, 2020).

142

Kadın kooperatifleri konusunda yeterli farkındalık olmadığından dolayı kadınlar aktif bir şekilde bu kooperatlflere katılamamaktadır. Ancak kadın kooperatifleri, kalkınma açısından önemli bir çözüm olarak sunulmakta; ayrıca kadınların karşılaştığı sosyo-ekonomik zorlukların üstesinden gelebilmeleri için bir mücadele aracı olarak görülmektedir (Demircan-Yıldırım, 2020, s. 161). Dolayısıyla, Özdemir-Ok ve Demir’in de (2022, s. 7) ifade ettiğı gibi, kadınların sosyo-ekonomik olarak güçlenmesini hedefleyen kooperatif örgütlenmeleri kamu tarafından da desteklenmekte ve özendirilmektedir.

2012’de yayımlanan Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planının (2012-2016), 3. Numaralı Stratejik Hedef ve Faaliyetler kapsamında “Kadınlarımızın girişimcilik kabiliyetlerinin artırılması ve ekonomide bir aktör olarak yer almalarının sağlanması için kooperatifler çatısı altında örgütlenmeleri yönünde çalışmalarda bulunulacaktır.” şeklinde bir ifadeye yer vermiştir (GTBKGM, 2012, s.

43). Bu doğrultuda sorumlu kuruluşlar olarak Gümrük ve Ticaret Bakanlığı; Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı belirlenmiş; Millî Eğitim Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı, AB Başkanlığı, KOSGEB, İŞKUR ve Kadın Emekini Değerlendirme Vakfı (KEDV) gibi kurumlar ise iş birliği yapılacak kuruluşlar arasında sayılmıştır. Dolayısıyla, istihdam imkânı olmayan kadınların kooperatifler aracılığı ile bir araya gelmesini destekleyerek, pazarlama olanaklarının artırılması ve sosyo-kültürel ihtiyaçların karşılanması amacıyla faaliyetler yapılması öngörülmüştür.

Duguid vd.'ne göre (2015, s. 32) söz konusu Eylem Planı, Türkiye'deki kooperatiflerin karşılaştığı zorluklara eleştirel bir bakış açısı da sunmaktadır. Buna göre Plan, kooperatif sektöründe genel olarak 22 zayıf nokta belirlemiş ve bunların yedi stratejik müdahale alanında yeniden düzenlendiğini ortaya koymuştur. Bu zayıf noktaların çoğu da kadın kooperatiflerinin yaşadığı zorluklar ve güçlüklerle örtüşmektedir.

Türkiye'nin kooperatifçilik alanındaki ilk eylem planı olan Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı 2012-2016 yıllarını kapsamış olup; bu süreç sona ermiştir. Ancak ülkemizde kooperatifçilik hakkında farkındalığı artırmak, kooperatifçiliğe uygun ortam yaratmak, kooperatiflerin etkinliğini, verimliliğini ve sürdürülebilir kalkınmadaki rollerini artırmak amacıyla 2025-2029 yıllarını kapsayacak şekilde Kooperatifçilik Stratejisi hazırlanmıştır. Bu kapsamda 21 Aralık 2023 tarihinde Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ile Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı nezdinde bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan, 01.11.2023 tarihli ve 32356 sayılı Mükerrer Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren On İkinci Kalkınma Planı'nın (2024-2028) farklı bölümlerinde, kooperatifçiliğin geliştirilmesine yönelik önemli politika ve tedbirlere yer verilmiştir (TB, 2023, 25 Aralık). Kooperatifçilik ile ilgili faaliyetlerin bu kadar önemsenmesinin ve 2029 yılına kadar tekrar plan

yapılmasının temelinde, Birleşmiş Milletler tarafından, kooperatifçilikle ilgili yapılan farkındalık çalışmalarının da önemli etkisi bulunmaktadır. Nitekim Birleşmiş Milletler, 2012 yılından sonra 2025 yılını da ikinci bir Uluslararası Kooperatifler Yılı (ICA, 2023) olarak ilan etmiştir.

Kadının ekonomik katılımının sınırlı olduğu bölgelerde, kooperatifler, kadınların aile içindeki rollerini sürdürmelerine ve ekonomiye daha esnek bir şekilde dahil olmalarını sağlayan önemli araçlar olarak görülmektedir. Ayrıca, özel sektördeki iş imkânlarının sınırlı olması ve kadınların erişim sağlayabileceği işler dikkate alındığında, kooperatifler, özellikle belirli yaş grubundaki ve aile içinde bakım sorumluluğu olan kadınlar için uygun bir seçenek olarak kabul edilmektedir. Ancak bu durum, bir yandan kadınlar için düşük ücret ve uzun çalışma saatleri gibi sorunları derinleştirip dezavantaj yaratırken, diğer yandan kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarına ve kamusal hayata daha fazla katılmalarına destek olarak bir avantaj oluşturmaktadır (Özdemir-Ok ve Demir, 2022, s. 7).

Kadın kooperatifleri, diğer kooperatif türleriyle aynı yasal statü ve yükümlülöklere sahip olsalar da, bu örgütlenmelerde ekonomik hedeflerle birlikte sosyal hedeflerin de önemli olması, ayrı bir kategori olarak değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle, Türkiye'de 2012 yılında 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'nun 88. maddesi çerçevesinde Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi yayımlanmıştır (KEİG, 2018, s. 5)

Türkiye'deki kadın kooperatifleri iki bakanlık çatısı altında örgütlenmektedir. Çoğunlukla kentsel kesimde yer alan ve Kadın Girişimi Üretim ve İşletme şeklinde örgütlenen kooperatifler Ticaret Bakanlığına bağlı iken; kırsal alanda yer alan ve Tarımsal Kalkınma Kooperatifi şeklinde örgütlenen kadın kooperatifleri Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Buna göre:

Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri: Bu kooperatiflerin tüm ortakları veya büyük bir kısmı kadınlardan oluşmakta; ayrıca, ilgili konularla ilgili olarak belediyeler gibi tüzel kişiler de bu kooperatiflere ortak olabilmektedir. Kuruluş amaçları, ortakların ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak, ekonomik faaliyetler çerçevesinde mal ve hizmet üretimi ve pazarlamasını sağlamak, girişimleri desteklemek, üretim becerilerini geliştirmek ve böylece ortaklarının ekonomik menfaatlerini koruyarak sağlıklı ve gelişmiş bir yaşam alanında yaşamalarını temin etmek olarak belirlenmiştir. (TBESKGM, 2023, s. 31).

Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri: Bu kooperatifler ortaklarının;

- Bitkisel, hayvansal ve ormancılık alanlarında üretimi geliştirmek,
- Gerekli malzemeleri sağlamak ve temin etmek; ortaklarının ekonomik ve sosyal olarak ilerlemelerine yardımcı olmak,
- İstihdam sağlamak,
- Ortakların ekonomik gücünü artırmak için doğal kaynaklardan yararlanmak,
- El sanatları ve tarımsal endüstrinin ilerlemesine yönelik önlemler almak gibi gereksinimleri karşılamak amacıyla faaliyet gösterir. Tarımsal kalkınma kooperatifleri, ortaklarının ihtiyaç duyduğu gübre, tohum, yem, ilaç gibi girdilerin temin edilmesini sağlamanın yanı sıra, üretim aşamasında bu girdilerin nasıl kullanılacağı konusunda da ortaklarına rehberlik eder. Bu şekilde, çiftçilerin yanlışla düşmesini engelleyerek üretim kalitesinin artmasına katkıda bulunur (TBESKGM, 2023, s. 28).

Kırsal Kadınlarla İlgili Tarım ve Orman Bakanlığının Faaliyetlerinin ve Bakanlığa Bağlı Kadın Kooperatiflerinin Sürdürülebilirliğinin Değerlendirilmesi

Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından kırsal alanda kadın ve aileye yönelik yürütülen çalışmalar "Fırsat Eşitliğinin Sağlanması, Girişimciliğin ve İstihdamın Artırılması" esasına dayanmaktadır. Kırsalda Kadın ve Aile Çalışma Grubu olarak kırsal alanda yaşayan kadınlara yönelik;

- Tarımsal ve sosyal konularda eğitim ve yayım hizmetleri,
- Kooperatif kurmalarının desteklenmesine yönelik çalışmalar,
- Tarıma dayalı iş alanlarında kadın girişimciliği özendirilmekte ve desteklenmekte, gelir getirici, faaliyet çeşitliliğini artırıcı ve sosyo-ekonomik yönden güçlendirici projeler,
- Aile çiftçiliğini korumak ve sürdürülebilirliğini sağlamak için kadınlar öncelikli olmak üzere çocuk ve gençlere yönelik eğitim, program ve projeler,
- Sorunlarının çözümüne yönelik strateji çalışmaları”, organize edilmektedir (TOB, t.y.).

Bakanlık tarafından desteklenen Ortaklar Mülkiyetinde Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri, yerel kadın çiftçilere, genel kooperatifçilik ve kooperatiflerin faaliyet alanları hakkında (hayvan hastalıkları, bakımı, beslenmesi, sağım teknikleri ve hijyeni, hijyenik süt üretimi, sütün farklı şekillerde işlenmesi, ahır bakımı ve temizliği, koyun yetiştiriciliği, arıcılık, seracılık vb.) eğitimler vermektedir. 2004 yılından bu yana Bakanlık tarafından ülke genelinde 11.000'den fazla çiftçi toplantısı düzenlenmiş, 74.000'den fazla kadın çiftçi kooperatifçilik konusunda eğitim almıştır. 2019 yılında eğitim alan kadın çiftçi sayısı ise 1.133 kişidir (TOB, t.y.).

30 Ekim 2018 tarihinde konuyla ilgili bakanlıkların iş birliği ile (Tarım ve Orman Bakanlığı; Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı) kadın kooperatiflerini güçlendirme, sürdürülebilirliklerini sağlama, kurumsal kapasitelerini ve görünürlüklerini arttırma ve kadınların kooperatif vasıtasıyla sosyo-ekonomik yaşama etkin katılımını teşvik etmek üzere Kadın

Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi İş birliği Protokolü imzalanmıştır. Bu protokol kapsamında, 15 Kasım 2018'de Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi Çalıştayı gerçekleştirilmiş; söz konusu taraflar Türkiye'deki kadın kooperatifleri bağlamında, mevcut durumu, karşılaştıkları sorunlar, çözüm önerileri ve gelecekleri üzerine bir değerlendirme yapmışlardır (TOB, t.y.).

Özet olarak Bakanlığın kırsal kadınlarla ilgili faaliyetleri, ağırlıklı olarak kadının ekonomik yönden güçlenmesini sağlamak amacıyla, girişimcilik ve istihdam üzerine yoğunlaşmakta; bu kapsamda da en önemli araç kooperatifler olmaktadır. Kırsal kadınlarla ilgili Tarım ve Orman Bakanlığı faaliyetleri ile ilgili olan ve Adana'yı kapsayan Kantar-Davran ve Sevinç (2021) tarafından yapılmış detaylı bir çalışma da bu kapsamda incelenebilir.

Kaleli (2013, s. 3) tarafından 2013 yılında yapılan bir çalışmada, ülkemizde tarımsal üretimde kadın emeğinin %50'lere yaklaştığı ancak kadınların pazarlama ve girişimcilik açısından çok zayıf olduğu; kredi kullanabilen kadınların oranının ise %1'i bile bulmadığı belirtilmiştir. 2023 yılı itibarıyla ise Türkiye'de tüm kadınların %18,9'u tarımda istihdam edilirken; tarımdaki toplam istihdamın %41,3'ünü kadınlar oluşturmaktadır (TÜİK, 2023). Diğer taraftan kredi kullanan girişimci kadınlar içerisinde tarımsal amaçlı kredi kullanan kadınların oranı ise, Türkiye Bankalar Birliği kayıtlarına göre (TBB, 2023, s. 1) %4,1 olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla yaklaşık 10 yıllık süreçte tarımda istihdam edilen kadın oranı azalmış; kredi kullanan kadın sayısı ise çok fazla artmamıştır.

Bu nedenle kırsal kesimde kurulan kooperatifler kırsal alanda kadınları daha etkili ve aktif hale getirirken, kadın üye sayısını da arttırabilir, kadınların kaynaklara erişimini kolaylaştırabilir, pazarlama süreçlerine katılımını güçlendirebilir, yerel yönetimlerin desteğini alabilir, kadınlara farkındalık ve özgüven edindirebilir, sosyal güvenlik uygulamalarına dâhil olmalarına olanak verebilir (Kaleli, 2013).

Kadınların Türkiye’deki kooperatiflerdeki durumu ile ilgili ulaşılabilir bilgiler kısıtlı olup bu durum farklı yazarlar (Duguid vd., 2015, s. 16; Şahankaya-Adar vd., 2023, s. 1172) tarafından da ifade edilmiştir. Duguid vd.’ne göre (2015, s. 34) cinsiyet bazında kooperatif ortaklarına ilişkin resmi veri de bulunmamaktadır. Yine aynı çalışmaya göre (Duguid vd., 2015, s. 34) mevcut kooperatiflerin kadın ortakları üzerindeki etkisine ilişkin bilgi de çok kısıtlıdır. Ayrıca 2012-2106 yıllarını kapsayan Eylem Planı’nda “girişimcilik becerilerini ve ekonomiye bir aktör olarak katılımlarını geliştirecek” bir araç olarak en az 20 kadın kooperatifinin kurulması faaliyeti planlanmıştır ve bu faaliyet, Eylem Planı’nda genel olarak kadınlara değinilen tek bölümdür (Duguid vd., 2015, s. 34).

Şahankaya-Adar vd. (2023, s. 1174 ve 1183) Türkiye’de kadın kooperatiflerinin genel bir değerlendirmesini yaptıkları çalışmalarında kadın kooperatiflerinin daha çok ‘kadın işi’ olarak bilinen alanlarda faaliyet gösterdiğini; kooperatif ortağı kadınların çoğunlukla ekonomik kaynaklara erişimlerinin zayıf olduğunu; bu durumun, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin istihdam ve güçlenme yaratma potansiyelini tartışmalı hale getirdiğini vurgulamış ve Türkiye’de kadın kooperatiflerinin Marmara, İç Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde yoğunlaşırken; en düşük yoğunlaşmanın ise Güneydoğu Anadolu bölgesinde olduğunu ifade etmişlerdir (Şahankaya-Adar vd., 2023, s. 1174 ve 1183).

Türkiye’de Ticaret Bakanlığına bağlı kadın kooperatifleri ile ilgili resmi rakamlara ulaşılabilir tek kaynak ise Koop-Bis (Kooperatif Bilgi Sistemi) olup; sayfada kooperatif ile ilgili istatistiksel bilgiler bulunmamaktadır. Bunun nedeni ise kooperatifler tarafından yapılması gereken veri giriş ve aktarım sürecinin (sicil kaydı, finansal tablolar, ortak sayısı, faaliyet raporu vb.) Ticaret Bakanlığı tarafından sürekli uzatılmasıdır. Bu durum ise istatistik bilgilere ulaşamamasına; farklı kurumlar tarafından yapılan çalışmaların ise dağınık ve

birbirinden farklı olmasına neden olmaktadır. Veri giriş ve aktarım süreci en son (31.05.2024 tarihli ve 97304545 sayılı Onay ile) 26.04.2024 tarihinden itibaren bir yıl daha uzatılmıştır (Koopbis). Şahankaya-Adar vd. de (2023, s. 1183) veri bulmanın güçlüğünden bahsetmiş; kadın kooperatifleri ile ilgili değişik kurumların verilerinden yararlanarak Türkiye’de toplam kadın kooperatifi sayısını, dördü pasif olmak üzere, 944 adet olarak saptamışlardır.

Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı kadın kooperatiflerinin sayısı ise Bakanlığın 2023 yılı Faaliyet Raporu kayıtlarında yer almaktadır. Buna göre Bakanlık bünyesinde ortaklarının çoğu kadınlardan oluşan 162 adet Tarımsal Kalkınma Kooperatifi bulunmaktadır (TOB, 2024, s. 141). Söz konusu Faaliyet Raporu’nda ayrıca “Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı arasında kadın kooperatiflerinin güçlendirilmesi, sürdürülebilirliklerinin sağlanması, kurumsal ve ekonomik kapasitelerinin geliştirilerek nitelikli girişimciler hâline getirilmeleri, kadınların kooperatifler yoluyla ekonomik ve sosyal hayata etkin katılımı konularında iş birliği yapılması”nın amaçlandığı belirtilmiş; bu bağlamda söz konusu üç bakanlık arasında imzalanmış olan Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi İş Birliği Protokolü 6 Eylül 2023 tarihinden itibaren beş yıl süreyle yeniden imzalanarak uzatılmıştır (TOB, 2024, s. 141) .

Adana’da Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak kurulan kadın kooperatiflerinin ilki, Kantar-Davran ve Sevinç tarafından yapılan çalışmaya (2021, s. 183) göre 2019 yılında kurulmuştur ve bu kapsamda oldukça yeni bir oluşum olarak değerlendirilebilir. Yine aynı çalışmada bu kooperatiflerin, kırsal alandaki kadınların kendi ürettikleri ürünlerle ilgili olduğu; söz konusu Bakanlığına bağlı yürütülen kalkınma projesinin akabinde sürdürülebilirliği sağlamak veya Bakanlığın desteği ve teşviki ile kadınların kendi arasında oluşturdukları dayanışma sonucu kuruldukları ifade edilmiştir.

Adana’da 2021 yılı itibariyle Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak kurulan, ikisi pasif olmak üzere, beş adet kadın kooperatifi bulunmaktadır (Kantar-Davran ve Sevinç, 2021, s. 183). 2024 yılı içerisinde ise bu sayı altıya çıkmıştır.

2000’li yıllardan bu yana sürekli gündemde olan, gerek kamu gerekse özel kurumlar tarafından maddi ve manevi olarak desteklenen kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliğinin değerlendirilebilmesi için kooperatiflerin önündeki engellerin ve fırsatların ortaya konması gereklidir. Bunu ortaya koyabilmek için de iç ve dış paydaşlara, bir diğer ifadeyle kooperatiflerin ilişkide olduğu kurum ve kişilere bakmak gerekmektedir. Her iki bakanlığa bağlı olarak kurulan kadın kooperatiflerinin dış paydaşları veya kooperatifleri destekleyen kurumlar ağırlıklı olarak kamu kurumlarından ve STK’lardan oluşmaktadır.

Dış paydaşlar, “kooperatifin ilişkide olduğu ve kooperatifin başarısı ve başarısızlığı üzerine etkisi bulunan kurumsal paydaşlardır” (Duguid vd. 2015, s. 70). Dış paydaşların başında kadın kooperatifleri ile ilgili kamu kurumları olan Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı gelirken;² diğer önemli paydaşlar ise belediyelerdir. İl bazında ise bu kurumların il ve ilçe müdürlükleri sorumludur. Kadın kooperatiflerinin iç paydaşları ise, “kurucular, ortaklar, çalışanlar ve yönetim kurulunu kapsamaktadır” (Duguid vd.,2015, s. 67)

Dış Paydaşların Değerlendirilmesi

Dış paydaşların kadın kooperatifleri açısından özellikle eğitim, teknik ve ekonomik destek anlamında önemli katkıları bulunmaktadır.

² Ticaret ve tarımla ilgili bakanlıkların ismi son 20 yıllık süreçte sürekli değişmiş olup; Gümrük ve Ticaret Bakanlığı ismi Ticaret Bakanlığı olmuş; Gıda, Tarım ve Hayvancılık bakanlığı ise Tarım ve Orman Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

Kurumların bu destekleri, kadın kooperatiflerinin gelişmesinde ve sürdürülebilirliğinde oldukça önemli olmakla birlikte; kurumlar arası iş birliğinin düşük ya da yetersiz olması ile kurumların kadın kooperatifi konusunda farklı uygulamalara sahip olması önemli sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Ticaret Bakanlığı

Kantar-Davran ve Sevinç (2021, s. 184) tarafından yapılan çalışmaya göre, Adana’da, Ticaret Bakanlığına bağlı olarak ilk kez 2008 yılında kadın kooperatifi açılmıştır ve 2021 yılı itibarıyla 30 olan kadın kooperatifi sayısı 2023 yılı itibariye 40’a (ABB, t.y.b) yükselmiştir. Bu kooperatiflerin faaliyet alanlarının önemli bir kısmı da tarımsal içerikli ürünlerden oluşmaktadır. Yine aynı çalışmaya göre bu kooperatiflerin yaklaşık yarısı âtil durumdadır. Sürekli yeni kooperatiflerin açılması ve bazılarının kapanması nedeniyle kadın kooperatifi sayısında düzenli ve net rakamlar vermek söz konusu değildir. İstatistiklerin sürekli değişmesi, resmî kurumların rakamları güncellemelerini de olumsuz etkilemektedir.

151

Araştırma alanını oluşturan Adana ili içinde, Ticaret Bakanlığı İl Müdürlüğü kurumsal açıdan her iki kadın kooperatifi için de çok önemli bir dış paydaş ve aktördür. Ağırlıklı olarak Kadın Girişimi ve Üretimi Kooperatiflerinden sorumlu olsalar da Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı kooperatifler için de mümkün olan desteği (teknik, eğitim vb.) sağlamaktadırlar. Bu kurumsal yaklaşım, kırsal kadın kooperatifleri için oldukça önemli bir avantaj yaratmaktadır.

Diğer taraftan, kırsal alandaki kadın kooperatifleri doğrudan Tarım ve Orman Bakanlığının sorumluluğunda olduğundan, Ticaret Bakanlığı talep olduğu zaman kırsal kadınlara destek olmaktadır. Bu durum ise kadın kooperatifleri arasında ayırım yapıyor görünümü verebilmekte; kırsal kadın kooperatifleri için dezavantaj yaratabilmektedir.

Kurumsal açıdan en önemli konu ise Adana Ticaret İl Müdürlüğündeki mevcut kurumsal yetkililerin kadın ve kooperatifleşme konusunu fazlasıyla önemsemeleridir. Bu kapsamda en önemli engel veya dezavantaj, mevcut kurum yönetimin değişmesi durumunda, aynı desteğin kadın kooperatifleri için sürüp sürmeyeceği konusudur. Bir diğer ifadeyle, kurum yöneticilerinin vizyonunun, kadın kooperatifleri üzerinde oldukça önemli etkisinin olmasıdır.

Tarım ve Orman Bakanlığı

Tarım ve Orman Bakanlığının kırsal kadınlarla ilgili faaliyetleri ağırlıklı olarak kırsal kalkınma ve ekonomik içerikteki faaliyetlerden oluşmaktadır. Bu kapsamda girişimcilik ve istihdam odaklı eğitimler, projeler vb. çalışmalar yapılmakta; özellikle kooperatifler çok önemli bir araç haline gelmektedir. Adana ili içerisinde mevcut olan kırsal kalkınma içerikli kadın kooperatifi sayısı, 2024 yılı itibarıyla, altı adet olup Ticaret Bakanlığına bağlı kooperatiflerle kıyaslanınca sayının oldukça az olduğu söylenebilir. İlgili Bakanlığın kadın kooperatifleşmesinin sürdürülebilirliği açısından önemli avantaj ve dezavantajları ise aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

152

Avantajlar:

- Bakanlığın coğrafi olarak geniş bir faaliyet alanına sahip olması ve kurulan kooperatifleri bölge birliği olarak da örgütleyebilecek durumda olması.
 - Faaliyet alanındaki köylerin mevcut sosyo-ekonomik yapılanmasını bilmesi ve yönlendirebilecek kapasiteye sahip olması.
 - Uluslararası iş birliği (proje, eğitim vb.) imkanlarının olması.
 - Kamu temsilcisi olarak kırsal nüfusu organize edebilme avantajına sahip olması.
-

- Konuyla ilgili ulusal eylem planlarının olması ve birim bazında bunları uygulayabilecek kırsal kalkınma daire başkanlıklarının ve personelinin bulunması.

Dezavantajlar:

- En önemli sorun kırsal kadınların toplumsal cinsiyet rolleri içerisinde ele alınmasıdır. Buna bağlı olarak kırsal kadınların kuracakları kooperatiflerin faaliyet konusu, tarımsal ve/veya tarım dışı olsa bile, kadınlık rolleri içerisinde düşünülmektedir. Nitekim reçel, turşu, tarhana, kuru meyve vb. yöresel ürünler, sabun, mum, tıbbi ve aromatik yağlar, el sanatları vb. ürünler kooperatiflerin temel faaliyet konularıdır.
- Bakanlığın mevcut kalkınma yaklaşımı yukarıdan aşağıya uygulanan kırsal kalkınma yaklaşımıdır. Her ne kadar tabandan gelen talepler dikkate alınıyor gibi görünse de Bakanlığın önemli gördüğü ürünlerde ve kendi seçtiği köylerde çalışmalar yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla kooperatifçiliğin temelini oluşturan “tabandan gelen hareket” gerçekte oluşmamaktadır.
- Kadınların gönüllü katılımları tercih edilmekle birlikte, kırsal alanda kadınların eşlerinin onayı olmadan resmi veya gayri resmi uygulamalara katılmaları söz konusu olmadığından, seçilen aileler ve erkekler üzerinden çalışmalar yürütülmektedir. Bu erkekler veya aileler genelde muhtar, tanınan çiftçiler vb. kişilerden oluşmaktadır. Dolayısı ile yukarıdan aşağıya kalkınma yaklaşımı uygulanmakta ve yine temel ilke olan gönüllü katılım söz konusu olmamaktadır.
- Bakanlığın faaliyet alanlarının çok geniş bir coğrafyada yer alması, kadınlara verilecek eğitimlerin ve hizmetlerin düzenli ve sistemli uygulanmasını engellemektedir. Özellikle dağ köyünde kurulan kooperatifler için söz konusu olan bu durum, ilçe müdürlükleri de il müdürlüğüne bağlı olarak hareket ettiği için, sorun yaratabilmektedir.

- Yine dağ köylerinde yer alan kadın kooperatiflerin ürünlerinin pazarlamasında ulaşım ve konaklama önemli bir sorun olup; kadınlar Bakanlığın konukevinde kalamadığı için birçok toplantıya, sergiye vb. etkinliğe katılamamaktadır.
- Kooperatiflerin kurulduktan sonra kendi kaderine terkedilmesi ve Bakanlık tarafından kadınlara danışmanlık hizmetlerinin verilmemesi, kadın kooperatiflerinin âtil kalmasındaki temel sorunlardan biridir. Kadınlar eğitim düzeylerinin düşük olması, ataerkil yapılanma, toplumsal cinsiyet rolleri vb. etkilerle kooperatif ile ilgili yasal iş ve işlemleri yerine getirememektedir.
- Bakanlığın kırsal alanda kurulan tarımsal kooperatiflerden doğrudan sorumlu olması nedeniyle, etkin bir kurumsal yönetime de sahip olması gerekmektedir. Nitekim kooperatifçilik Eğitimi El Kitabı'nda da (GTBKGM, 2012) kooperatiflerde etkin bir kurumsal yönetimin sağlanması için, kooperatif yönetim kurulunun kooperatifçilik ilke ve değerleri konusunda bilinçlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunu sağlayacak temel birim ise Tarım ve Orman Bakanlığı olmalıdır.
- Bakanlığın bütüncül kalkınma yaklaşımı benimsememesi mevcut kooperatiflerin âtil kalmasındaki bir diğer nedendir. Sadece yasal olarak yapılması gereken faaliyetleri ve verilen görevleri yapması, örneğin kooperatifi kurması ancak pazarlama hizmetlerini (ulaşım, taşıma, işleme, dağıtım, e-pazarlama vb.) düşünmemesi, bu ataletin önemli bir nedenidir.
- Bakanlık girişimcilik bağlamına çok önem vermekle birlikte, gerçek anlamda yeni bir şey ortaya koyacak ürün ve hizmet önerisinden yoksundur. Mevcut kooperatiflerin faaliyet konularının birbirinin aynı veya çok benzeri olması bu savı doğrulamaktadır.

Belediyeler

Belediyeler (gerek büyükşehir gerekse ilçe belediyeleri) hem il ve ilçe bazında hem de kırsal ve kentsel alanlarla ilgili olarak önemli imkanlara sahip kurumlardır. Bünyesinde yer alan birimler, özellikle konseyler, daire başkanlıkları ve müdürlükler ile önemli eğitimler, arama toplantıları, projeler vb. faaliyetleri ulusal ve/veya uluslararası iş birlikleri ile yürütmektedirler. Durutürk (2022, s. 22) Adana Büyükşehir Belediyesi için, “Kent Konseyi ve başta kadın ve gençlik meclisleri olmak üzere birçok dezavantajlı grubun temsil edildiği meclislerde oldukça geniş bir sivil toplum ağının temsil potansiyeli” taşıdığını ifade etmiştir. Dolayısı ile kadınlarla ilgili sosyo-ekonomik içerikli faaliyetler ve özellikle kooperatifleşme, araştırma alanındaki belediyeler tarafından üzerinde durulan önemli konuların başında gelmektedir.

Diğer taraftan kırsal alanlarla ilgili olarak Belediye yapılanması içinde yer alan Kırsal Hizmetler Şube Müdürlüğü Görev, Yetki ve Sorumlulukları kapsamında “Kooperatifçiliği yaygınlaştırmak, sürdürülebilirlik bağlamında kooperatifleri desteklemek, üreticilerin maliyetlerini düşürmek, alet ve ekipman ihtiyaçlarını karşılamak ve pazar sorunlarını çözmek için her türlü yardımı sunmak.” şeklinde görev tanımlaması yapılmıştır (ABB, t.y.a).

Belediyelerin bu konudaki en önemli avantajı uluslararası iş birliği (proje, eğitim vb.) yapabilecek teknik ve personel imkânlarının olmasıdır. Nitekim araştırma alanında da bu şekilde iş birliği ile kurulan; göçmen kadınların da dahil olduğu kadın üretim ve işletme kooperatifi bulunmaktadır.³ Ancak burada da temel sorun, Ticaret

³ S.S. Meryem Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi (LinkedIn); Türkiyeli, Suriyeli, İranlı, Afganistanlı kadınların Dayanışma, Eşitlik ve Üretim ilkeleri temel alınarak 20.07.2020’de Adana’da 37 ortakla kurulmuştur. Kooperatif ve yürütülen projeler, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ile Adana Büyükşehir Belediyesi

Bakanlığının faaliyetlerinde olduğu gibi, kadınların tek bir kategori olarak ele alınması ve düşünülmesidir. Aynı zamanda her iki bakanlığa bağlı kadınların benzer konularda faaliyet yapması da kırsal kadınların ayrıca ele alınmasının gerekliliğini ortadan kaldırmaktadır.

Diğer taraftan belediyelerin her iki bakanlığa bağlı kadın kooperatiflerine sağladığı önemli bir avantaj ise, belediyeye ait alanlarda (Park, AVM vb.) kadınlara ücretsiz stant açma izni vererek, kadınlara satış anlamında destek olmasıdır. Ancak şehir merkezinden uzak köylerde kurulan kırsal kadın kooperatifi temsilcilerinin bu imkânlardan faydalanması, ulaşım ve konaklama yetersizliği nedeniyle, çoğunlukla söz konusu olamamaktadır. Kooperatif temsilcisi kadınların ve üretilen ürünlerin düzenli olarak (haftada bir) bu alanlara getirilmesi; birkaç gün süren etkinliklerde (toplantı, eğitim, ulusal ve/veya bölgesel karnaval ve festivallerde) konaklama imkanının olmaması kadınları en çok zorlayan konuların başında gelmektedir.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı kadını ve aileyi odağına alan önemli bir kamu kurumu olarak çalışmaktadır. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Adana il Müdürlüğü tarafından 2022 ve 2023 yıllarında kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi amacıyla düzenlenen toplantılar (Adana İli Kadın Kooperatiflerinin Güçlendirilmesi Yol Haritası ve Faaliyet Planının Geliştirilmesi Toplantısı; Kadın Kooperatifleri Pazar Ağı Geliştirme Toplantısı; Kooperatif Ağları, Birlikleri ve Savunuculuk Faaliyetleri Teknik Çalışma Grubu Toplantısı) yapılmıştır. Bu toplantılarda kamu, STK, üniversite vb. tüm

tarafından desteklenmektedir. S.S. Meryem Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi, Geçim Kaynaklarına Erişim projesini yürütmektedir. Proje kapsamında; Açık alan tarımı, seracılık, maske dikimi, siperlik üretimi, kültür mantarı yetiştiriciliği, meyve sebze kurutma işi gibi faaliyet alanları mevcuttur.

paydaşların katılımı ile konu ele alınarak tartışılmaktadır. Ancak bu toplantılarda, yine kadın kooperatifleri bir bütün olarak görüldüğü ve her iki bakanlığa bağlı kadın kooperatifleri birlikte ele alındığı için, sorunlar ve çözüm önerileri gerektiği kadar özelleştirilememektedir. Özellikle kırsal kadın kooperatifleri, sayıca da az oldukları için, toplantılarda yoğunluk ve çözüm önerileri Ticaret Bakanlığına bağlı kooperatiflere kaymaktadır.

Valilik

En yüksek mülki amir birimi olan valilik, konuyla ilgili her türlü desteği vermekle birlikte, burada da temel sorun kır ve kent bazında ayırım yapılmadan kadınların bütün olarak ele alınmasıdır. Valilik çalışmaları daha çok kadın kooperatifleşmesi ile ilgili çalışmaların toplantılarına üst yönetim olarak katılmak⁴ ve sorun çözme

⁴ “Ticaret İl Müdürlüğü tarafından Adana genelinde gerçekleştirilen kooperatifçilik faaliyetleri Vali Mahmut Demirtaş’ın başkanlığında gerçekleştirilen toplantıda tüm detaylarıyla görüşüldü. Valilik toplantı salonunda gerçekleştirilen toplantıya; Vali Yardımcısı Huriye Küpeli Kan, Seyhan Kaymakam Vekili Mustafa Yavuz, Çukurova Kaymakamı Osman Sarı, Ticaret İl Müdürü Adnan Ekiz, kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcileri ile kadın kooperatiflerinin temsilcileri katıldı....” (Adana Valiliği, t.y.) Adana Valiliği web sitesinden kooperatifçilik ile ilgili basına yansıyan toplantı haberi ve Valiliğin yaklaşımı ile ilgili detaylı bilgi alınabilir. Atıftaki kalın vurgulu kısımlar yazara aittir.

“Kadın kooperatiflerini geliştirmek ve kadınlara teşvik edici ortam sağlamak amacıyla, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığımızın AB ile yürüttüğü ‘Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi Projesi’ kapsamında düzenlenen Adana Yerel Paydaş Toplantısı, Vali Dr. Süleyman Elban’ın katılımıyla gerçekleştirildi. Vali Yardımcısı Huriye Küpeli Kan, Ticaret İl Müdürü Adnan Ekiz, Tarım İl Müdürü Muhammet Ali Tekin ile Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürü Nevzat Özer’in de katıldığı toplantı, proje eylem planı sunumları ve yol haritasına dair değerlendirmelerin yapılmasıyla devam etti.” (Adana Valiliği, 2022, 26 Mayıs) Adana Valiliği web sitesinden kooperatifçilik ile ilgili basına yansıyan toplantı haberi ve Valiliğin yaklaşımı ile ilgili detaylı bilgi alınabilir. Vurgular yazara aittir.

aşamasında gereken maddi vb. desteği sağlama şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Duguid vd. (2015, s. 70) tarafından yapılan çalışmada da kadın kooperatifleri ile ilgili dış paydaşların başında gelen kamu kurumları olarak Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (GTB), Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB ‘günümüzdeki adı ile Tarım ve Orman Bakanlığı’) ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASPB) belirtilmiş; diğer önemli ve etkili bir paydaş olarak da Belediyeler vurgulanmıştır.

Üniversiteler

Üniversitelerde kadın çalışması yapan akademisyenlerin sayısı sürekli artmakla birlikte kırsal kadın çalışan akademisyen sayısının az olması bu konudaki en önemli sorun olarak belirtilebilir. Nitekim araştırma alanında da katılım sağlanan toplantılarda, kırsal kadın kooperatifleri ile ilgi sorunların belirtilmesi ve akademik bakış açısıyla çözüm önerilerinin getirilmesi, bir öğretim üyesi tarafından dile getirilmektedir.⁵ Bunun dışında araştırma alanındaki mevcut iki üniversitenin (Çukurova Üniversitesi ve Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi) farklı fakültelerinde işletme, pazarlama, iletişim vb. ile ilgili olarak kadın çalışmaları yapan akademisyenler de bulunmakla birlikte, doğrudan kırsal kadın odaklı olmamaları ve yine kadınları bütün olarak ele almaları önemli bir sorun olarak belirtilebilir.

İç Paydaşların Değerlendirilmesi

Kadın kooperatiflerinin iç paydaşları, kurucular, ortaklar/üyeler, çalışanlar ve yönetim kurulu üyelerini içermektedir. Kadın

“Kadın kooperatifçiliğinin geliştirilmesine yönelik yapılması gereken çalışmaların değerlendirildiği çalıştay, Vali Dr. Süleyman Elban’ın başkanlığında gerçekleştirildi” (ATB, 2022, 1 Aralık).

⁵ Bu konuda yapılmış bir çalışma için Bkz. Kantar-Davran ve Sevinç, 2021.

kooperatifleri, diğer kooperatif türleriyle benzer şekilde çeşitli rol ve sorumluluklar üstlenerek faaliyet gösterirler. Bu roller arasında yönetim kurulu, çalışanlar, ortaklar ve yararlanıcıların görevleri yer alır; bu pozisyonlardaki bireyler genellikle birden fazla sorumluluk taşır. Bu durum, tüm kooperatifler için yaygındır (Duguid vd., 2015, s. 67).

Bu çerçevede, kurumsal desteğin, etkili yönetim uygulamalarının, toplumsal katılımın, eğitimin ve piyasa erişiminin artırılmasının iyi e-ticaret uygulamaları geliştirmedeki önemi vurgulanmalı; ayrıca iş, altyapı ve sosyo-kültürel engellerin olumsuz etkileri titizlikle gözden geçirilmelidir (Gürsoy, 2022, s. 268).

Başarılı kooperatif deneyimlerinin yanı sıra kooperatifçiliğin temel ilkelerini dikkate almadan kurulan ve hali hazırda aktif olmayan pasif kooperatiflerin varlığı, kadın kooperatiflerinin kuruluşundaki/sayısındaki hızlı artış (Özdemir-Ok ve Demir, 2022, s. 7) gerek Türkiye gerekse Adana özelinde genel sorun olarak değerlendirilebilir. Adana iline bağlı kırsal alanlarda kurulan kadın kooperatiflerinin gerçekte tabandan gelen bir hareket olmaması ve kurumsal yönetimin/danışmanlık hizmetlerinin yetersizliği kırsaldaki kadın kooperatiflerinin ve kadınların sürdürülebilirlik açısından en önemli sorunları olarak özetlenebilir. Diğer taraftan kırsal kadınların kooperatifler hakkında yeterli teknik ve teorik bilgiye sahip olmaması da kooperatif ilke ve amaçları ile çelişmektedir.

Adana'da kırsal kadınların kooperatif örgütlenmesi açısından yaşadıkları engeller dışsal faktörlerde kamu kuruluşları ve STK'ların çoğunlukla kırsal kadın konusuna ilgisizliği ve yetersiz danışmanlık hizmetleri olarak özetlenebilir. İçsel faktörlerde ise Kantar-Davran ve Sevinç'e (2021, s. 173) göre kadının eğitimsizliği, özgüven eksikliği, ataerkil yapı, toplumsal cinsiyet yapılanması ve kırsal kesimdeki enformel örgütlenmelerin yaygınlığı sayılabilir. İçsel faktörlerle ilgili

olarak Furat (2013, s. 544) kırsal kadınların kooperatifleşme sürecinde karşılarına çıkan engelleri ve en temel sorunları şu şekilde özetlemiştir:

- Türkiye tarımında tarımsal desteklerin azalması, geleneksel geçim kaynaklarını daha da daraltmaktadır.
- Kırsal kadınlar mevcut durumda (kooperatif kurulmadan önce de) ağır iş yükü altındadır.
- Ataerkil normlar, kırsal kadınların ekonomik faaliyetlerde parasal ekonomiye ve ürün pazarlamaya katılmalarını zorlaştırmaktadır.
- Kırsal kadınların, paraya dönüştürülebilecek varlıklar veya mülkler gibi ekonomik kaynakları mevcut değildir.
- Ürettikleri ürünlerin pazarlanması ve satışı konusunda kooperatif öncesinde yeterli bilgi ve deneyime sahip değillerdir.

Furat (2013, s. 544) tarafından belirtilen bu sorunlar, Adana'da kurulan kırsal kadın kooperatifleri için de geçerlidir. Buna bağlı olarak Adana'da kırsal kadınların kooperatif ortağı olması ve bunu sürdürülebilir kılması sadece kendisine ait bir olgu olmaktan da çıkmaktadır. Özellikle imza ve mali katkı gerektiren süreçlere katılması erkeklerin iznine bağlı olmakta ve çoğunlukla engellenmektedir. Bu bağlamda kadınlar "ortak" olma yerine daha çok kooperatifle iş birliği yapan, ürünü oldukça satıp para kazanmaya çalışan geçici işçilere dönüşmekte; esnek üretim modeli ile çalışmaktadırlar. Bu yapılanma kırsal kadının hedeflenen şekilde güçlenmesini engellediği gibi, kooperatif kurucu ve ortaklarını da ürün ve kooperatifin sürdürülebilirliği açısından engellemektedir.

Adana'da kooperatif ortağı ve kurucusu olan kadınlar ve yönetim kurulu üyeleri açısından ise yine temel sorunlar eğitimsizlik, toplumsal cinsiyet yapılanması, ataerkil yaşam kalıpları, kadın kooperatiflerinin birlikte ele alınması ve faaliyet alanlarının kent merkezinden uzakta olması şeklinde özetlenebilir. Bunun dışında özellikle ürünlerin tarımsal içerikli olması ve buna bağlı olarak dayanıksızlığı, kooperatif

ortağı olan ve olmayan kadınların kurumsal iş tecrübelerinin olmaması ve kooperatifi de “fırsat buldukça çalışılacak bir yer” olarak görmeleri, yaptıkları işi eve katkı olarak değerlendirmeleri sürdürülebilirliğin önündeki temel engellerdir.

Adana’da kooperatif yöneticisi ve ortağı kadınların, kooperatif için üretilen ürünlerin işlenmesi, depolanması ve pazarlanmasında ciddi desteğe ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu ürünlerin pazarlanması çoğunlukla belediyelerin sağlamış olduğu ücretsiz stantlarda ve e-ticaret üzerinden gerçekleşmektedir. Ancak söz konusu kooperatif ürünlerinin kurumsal marketlerde ve isim yapmış kurumsal e-ticaret sitelerinde satılabilmesi için, bu kurumların kadın girişimciler için özel destekleri olmasına rağmen, ürünlerin belirli nitelikleri (paketlenme, hijyen vb.) taşımaması nedeniyle pazara girmeleri söz konusu olmamaktadır. Diğer taraftan e-ticaret, finansal okuryazarlık ve sosyal medya kullanımı konusunda da yeterli bilgiye sahip olmadıkları için ürün pazarlamasında sorun yaşamaktadırlar. Yine kooperatif ortağı olmayan kadınların sürekli üretim yapamamaları (ev işi, çocuk bakımı, tarla işi, izin alamama vb.) nedeniyle de kooperatifler her talebe cevap verememektedirler.

Diğer taraftan Adana’daki kamu kurumları tarafından kadın kooperatiflerine alışveriş merkezlerinde (AVM) verilen ücretsiz satış standı imkânlarından da kadınlar çoğunlukla yararlanamamaktadırlar. Ürünlerin ve kadınların düzenli olarak Adana kent merkezine gelmesi, ulaşım, konaklama ve maddiyat yetersizliği nedeniyle her zaman mümkün olamamaktadır. Kooperatif temsilcisi kadınların ve üretilen ürünlerin düzenli olarak (haftada bir) bu alanlara getirilmesi; birkaç gün süren etkinliklerde (toplantı, eğitim, ulusal ve/veya bölgesel karnaval ve festivallerde) konaklama imkânının olmaması kadınları en çok zorlayan konuların başında gelmektedir. Bu konuda kadınlar Adana Tarım ve Orman Bakanlığı İl Müdürlüğüne bağlı misafirhanelerde veya diğer kamu kurumlarının misafirhanelerinde

kalmaya çalışmakta, bu kurumlarda çoğunlukla yer olmadığı için de Adana'ya gelememektedirler. Kırsal toplumun ataerkil ve toplumsal cinsiyet rollerine bağlı yapılanması açısından, kadınların otelde konaklaması ise çok olası değildir.

Adana'da kadınların ürettiği ürünler, her iki bakanlığa bağlı kadın kooperatifleri için, hemen hemen birbirinin benzeri olup (paketleme, gramaj, çeşit vb.) kooperatif bazında pazarlama avantajını da ortadan kaldırmaktadır.

Diğer taraftan Adana'da kırsal alanların birbirinden çok farklı coğrafik ve sosyo-ekonomik özelliklerinin olması ve birbirinden coğrafi mesafe olarak çok uzak olması, kırsal kadının kentte yer alan diğer kooperatif üyesi kadınlara göre kendilerini eğitim vb. açılardan yetersiz görmesi de özgüven eksikliği yaratmaktadır. Bu coğrafi uzaklık aynı zamanda kadınların teknik anlamda kent merkezinde yer alan kamu kurumlarından düzenli destek alabilmelerini de engellemektedir. Adana'da Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak kurulan kırsal kadın kooperatiflerinin, merkez ilçelerde kurulan kadın kooperatifleri ile ilçe köylerinde kurulanlar arasında teknik ve ekonomik açıdan da önemli farklılık bulunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Gerek Türkiye'de gerekse Adana özelinde, kadın kooperatiflerinin son yıllardaki gelişimi oldukça önemli olmakla birlikte, kamu ve STK'lar tarafından yapılan tüm iyi niyetli, gönüllü ve teknik çabaların, yetersiz olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kurtege-Sefer'in (2023, s. 187) de vurguladığı gibi "kooperatif güzellemesi" yapmak, konunun eksik kalan yönlerini görmeyi ve kadın kooperatiflerini eleştirel gözle incelemeyi engellemektedir.

Adana'da 2023 yılında 40'a yakın kadın kooperatifinin bulunması ancak bunların yarısının âtil durumda olması, kadın kooperatiflerinin önemli bir kısmının "tabela kooperatif" statüsünde olduğunu

göstermektedir. Bu kooperatiflerin “tabela kooperatifi” olmaktan kurtarılması kırsal kalkınma ve kırsal kadın açısından gerekli olup, etkinleştirilmeleri oldukça önemlidir. Bu bağlamda kadın kooperatiflerine hem ekonomik destek hem de teknik, pazarlama, finansal yönetim vb. konularda danışmanlık desteği sürdürülebilirlik anlamında mutlaka verilmelidir.

Diğer yandan kırsal alanlar gerek Türkiye’de gerekse Adana’da, altyapı yetersizliklerinin yoğun olduğu ve kadının eğitim seviyesinin düşük olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerde açılacak kadın kooperatiflerin yapılanması duruma uygun olarak kentsel alandan farklı olmalıdır. Kırsal alanda kadınlar önce kooperatifçilik ilke ve felsefesi konusunda eğitilmeli, ardından kooperatif çatısı altında örgütlenmelidir. Bu durum kooperatiflerin sürdürülebilir olmasını sağlayarak tabela kooperatif statüsünü ortadan kaldıracabilecektir. Özellikle Türkiye gibi kırsal yoksulluğun derin olduğu ülkelerde kırsalda faaliyet gösteren kadın kooperatifleri etkin çalışırlarsa önemli bir kalkınma aracı olacaklardır.

Araştırma alanındaki kırsal kadın kooperatifleri, Türkiye’de olduğu gibi, Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından desteklenerek kurulan kooperatiflerdir. Kırsal alanların ve kırsal kadınların mevcut sosyo-ekonomik yapısı dikkate alındığında bu oldukça önemli bir destek olarak görülmeli ve tabandan gelen istekle kurulmaması eleştiri konusu olmamalıdır. Aksine, kooperatif kendi kendine ayakta kalıncaya kadar teknik, eğitimsel ve maddi desteğin sağlanması gereklidir. Bu konuda Bakanlığın kurumsal yönetim felsefesi içinde konuya yaklaşması ve sadece kooperatifin kurulmasını teşvik edip bırakmaması gerekmektedir. Adana’da kurulan kırsal kadın kooperatiflerinin gerçekte tabandan gelen bir hareket olmaması ve kurumsal yönetimin/danışmanlık hizmetlerinin yetersizliği kırsaldaki kadın kooperatiflerinin en önemli sorunlarından biridir ve kadın kooperatiflerinin mevcut durumunun sorgulanmasını

gerektirmektedir. Bu bağlamda, Adana'daki kırsal kadın açısından, özellikle kent merkezindeki köylerde yer almayan mevcut kooperatiflerin, kadınlara gerçek anlamda ekonomik ve psikolojik güçlenme sağladığı tartışmaya açıktır. Bu anlamda, özellikle belediyeler tarafından, kırsaldaki kadın kooperatifi yönetici ve ortakları için haftalık ulaşım hizmeti sağlanması; Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından da konaklama hizmeti verilmesi kadın kooperatiflerine çok büyük katkı sağlayacaktır. Her iki kurumun da bunu yapabilecek teknik ve ekonomik altyapısı vardır.

Tarım ve Orman Bakanlığın temel amacı, Türkiye bazında, doğrusal kalkınma modeli ve yukarıdan aşağıya uygulama ile kooperatif kurulmasını teşvik edip kadınlara devretmek ve kadınların sosyo-ekonomik olarak güçlendirilmesini sağlamak olmakla birlikte, kırsal kadın kooperatiflerinin kendi kendini idame etmesini sağlayıncaya kadar desteklemesi ve danışmanlık hizmeti vermesi gerekmektedir. Bu durum Adana ili için de geçerli olup, özellikle Türkiye'de kooperatifçilik mevzuatının oldukça karışık olduğu da dikkate alınırsa, bu konu daha da önem arz etmektedir. Bir diğer ifadeyle, gerek Adana gerekse diğer kırsal alanlarda kurulan ve Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olan kadın kooperatiflerinin, Ticaret Bakanlığına bağlı kurulan kadın kooperatiflerinden farklı olarak ele alınması ve doğrudan kadın girişimi kooperatifi şeklinde kurulmaması/düşünülmemesi gereklidir. Çünkü kadın kooperatiflerindeki temel mantık, kadınların düşük eğitim seviyesine, yoksulluğuna ve kaynaklara erişememesine vurgu yapmakta; kadını toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde ele alarak kadına özgü el emeği ağırlıklı ürünlerle kooperatif kurulmasını teşvik etmekte; kadını bu olumsuz yapılanmadan kurtarmak için girişimci olarak ele almaktadır. Benzer eleştiriler Değirmenci (2023, s. 212 ve 217) tarafından da vurgulanmıştır.

Adana'da Ticaret Bakanlığına bağlı olarak kurulan kadın kooperatiflerinin sayısının kırsal alandaki kadın kooperatiflerine göre

oldukça yüksek olması ve daha başarılı olmasının arkasında yatan temel neden, söz konusu kooperatifteki kurucu ve ortak kadınların eğitilmiş, özgüvenli ve teknik anlamda daha fazla kurumsal destek almaları şeklinde özetlenebilir. Bu açıdan Tarım ve Orman Bakanlığı İl Müdürlüklerinin de kırsal kadın kooperatiflerine, görev tanımları içerisinde uygulamaları gereken herhangi bir kalkınma programı çıktısı olarak değil; özel bir kalkınma programı şeklinde bakması ve kurumsal yönetim anlayışı ile destek vermesi gerekmektedir.

Diğer taraftan Türkiye’de genel olarak gözlenen sorun, konuyla ilgili fazla sayıda kurum ve kişi olması ancak aralarında organik bir iş birliğinin olmaması şeklinde değerlendirilebilir. Bu durumun teknik, ekonomik ve politik nedenleri olsa da sonuçta tabandaki faydalanıcılar olumsuz etkilenmektedir. Bu durum Adana ili özelinde de geçerli olup; kamu kurumları (Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Belediyeler, Valilikler), STK’lar (ulusal ve uluslararası), üniversiteler vb. gibi konuyla ilgili çalışan birçok kurum ve kişi olmasına rağmen üst örgütlenme şeklinde bir yapılanmanın olmaması konuyla ilgili çözümleri neredeyse imkânsız kılmaktadır. Bu sayılan kurumlar paydaş olarak her konuda/toplantıda birlikte çalışmakla beraber, çoğunlukla bu çalışmalar fikir alışverişi şeklinde sonuçlanmakta, kurum ve kişiler sadece kendi faaliyet alanı ve bakış açısıyla konuyu değerlendirmektedir. Bu bağlamda Adana’da kurumlar üstü bir yapılanma gerekli olup; kadın kooperatifleri çatısı altında iki bakanlığa bağlı kadın kooperatifleri özel olarak ve ayrı ayrı ele alınmalıdır.

Kaynakça

- Adana Büyükşehir Belediyesi. [ABB]. (t.y.a). Kırsal Hizmetler Şube Müdürlüğü. <https://www.adana.bel.tr/tr/birim-detay/148>, Erişim: 13.04.2024
- Adana Büyükşehir Belediyesi. [ABB]. (t.y.b). Toprağın Kadınları Projesi toplantısı Adana’da Yapıldı. <https://www.adana.bel.tr/tr/haber/topragin-kadinlari-projesi-toplantisi-adana-da-yapildi>, Erişim: 14.04.2024.
- Adana Ticaret Borsası [ATC]. (2022, 1 Aralık). Başkanımız Kadın Kooperatifçiliğinin Geliştirilmesine Yönelik Çalışmaya Katıldı. <https://www.adanaborsasi.org.tr/haberler/toplanti/baskanimiz-kadin-kooperatifciliginin-gelistirilmesine-yonelik-calistaya-katildi/>, Erişim: 25.12.2024.
- Adana Valiliği. (2022, 26 Mayıs). ‘Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi Projesi’ Kapsamında Toplantı Düzenlendi. <http://adana.gov.tr/mu243>, Erişim: 25.12.2024.
- Adana Valiliği. (t.y). Kadın Kooperatiflerinin Faaliyetleri Vali Demirtaş’ın Başkanlığında Değerlendirildi. <http://adana.gov.tr/ms-32145002>, Erişim: 25.12.2024.
- Akbulaev, N., Ahmedov, T., Aliyev, Y. (2017). Yoksulların Bankası: Grameen Bank. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)*, 2(1). 56-70. <https://dergipark.org.tr/en/download/issue-file/6936>, Erişim: 25.12.2024.
- Aldırmaz-Akkaya, F. (2018). Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Sürdürülebilir Kırsal Turizmdeki Önemi ve Finansal Performanslarının Analizi. [Basılmamış Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü. 285 s.
- Avşar, G. (2017). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Eskişehir İlçe ve Mahallelerinde Kadın Kooperatifi Potansiyeli [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.
- Değirmenci, S. (2023). Örgütlenme Modeli Olarak Kadın Kooperatifleri: Patriyarkal Kapitalizmde Başarı Kriterlerinin Eleştirisi. *Fe Dergi*, 8(1). 210-230. <http://federgi.ankara.edu.tr>.
- Demircan-Yıldırım, P. (2020). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolü: Ahlatlı Kadın Kooperatifi Örneği, *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED)*, (11). 159-170. <http://dx.doi.org/10.29157/etusbe.2020.58>

- Demirci-Aksoy, A. ve Günay, G. (2018). Türkiye’de Kadın Kooperatifçiliği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 2018, 53(1). 77-90, <http://dx.doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.18.02.865>
- Duguid, F., Durutaş, G., ve Wodzicki, M. (2015). *Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu*. USA: The World Bank. <https://documents.worldbank.org/curated/en/683371485321510204/pdf/112242-WP-PUBLIC-Rapor-ENG.pdf>, Erişim: 05.02.2024.
- Durna, D. (2018). Kırsal Alanda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesinin Yerel Ekonomik Kalkınmaya Etkileri: Balıkesir İli Umay Çiftliği Örneği [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası Ekonomi ve Finans Anabilim Dalı.
- Durutürk, B. (2022). *Adana Büyükşehir Belediyesi Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Katılımcılık 2015-2021 İzleme Raporu*. https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/2195/EK-05_2015-2021_ABB_Politika_Izleme_Raporu.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim:14.04.2024.
- Ekmen, E. (2020). Kadınların Zor Günlerden Çıkış Yolu: Kooperatifler, Dünyada Kooperatifçilik, <http://www.turktarim.gov.tr/Haber/412/Kadinlari-Zor-Gunlerden-Cikis-Yolu-Kooperatifler>, Erişim 12.04.2024.
- Ertürk, Y. (1991). Türkiye’de Uygulanan Kırsal Kalkınma Projelerinde Kadın Boyutu, TKV-ILO Kırsal Kadının Statüsü, Sorunları ve Çözüm Önerileri, Ortak Danışma Toplantısı Raporları, Ankara.
- Ertürk, Y. (1996). Alternatif Kalkınma Stratejileri: Toplumsal Cinsiyet, Kadın ve Eşitlik, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 23(3). 341-56.
- Ertürk, Y. (2015). *Sınır Tanımayan Şiddet: Paradigma, Politika ve Pratikteki Yönleriyle Kadına Şiddet Olgusu*, Metis Yayınları.
- Fazlıoğlu, A. (2003). “Kırsal Kalkınma Projelerinde Cinsiyet Dengeli Kalkınma Yaklaşımları”, Erozyonla Mücadele ve Kırsal Kalkınma Projelerinde Sosyal Boyut Semineri, Erzurum.
- Fidan, F., Yeşil, Y., ve Karasu, F. (2017). Kadın Çiftçilerin Sosyo-Ekonomik Güçlenmesinde Eğitimin Rolü, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/UUSB*, 10(3). 409-434

- Furat, M. (2013). Kırsal Kadınların Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri Yoluyla Güçlenmesi, *The Journal of Academic Social Science Studies (International Journal of Social Science)* 6(6). 525-547. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1542>.
- Gökdemir, L., Ergün, S., (2012). Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1). 67-80. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/458579>, Erişim: 05.06.2024
- Grameen Bank [GB]. (t.y.) "About Grameen Bank". <https://grameenbank.org.bd/about/introduction>, Erişim 21.06.2024.
- GTHB (2011). *Bölgesel Kırsal Alanda Kadın Çalıştayı Sonu Raporu*, 12-14 Ekim Gaziantep, ISBN:978-605-4672-25-7.
- Gülçubuk, B., (2007). Kalkınma Stratejileri Açısından Tarımda Tabana Dayalı Kooperatif Örgütlenmesinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Temelleri. 2007-Ulusal Kooperatifçilik Sempozyumu, Gazi Üniversitesi Koop- Mer, 25-26 Mayıs 2007, Ankara, s:129-139.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). *Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı* (2012-2016). https://www.trakyaka.org.tr/upload/Node/33141/xfiles/Kooperatifcilik_Stratejisi_ve_Eylem_Plani_2012-2016_.pdf, Erişim: 25.12.2024
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü [GTBKGM]. (2017). *Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016*, [e-kitap]. T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Yayınları. <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e45e13b87639ac9e02dc/15fb10a7fe0bba07482ac9da277b5d35.pdf>, Erişim: 04.11.2021.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. (2012). *Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri* [e-kitap]. T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Yayınları. <https://ticaret.gov.tr/data/5d4c0eed13b876180c773fbb/Kooperatif%C3%A7ilik%20ve%20Kad%C4%B1n%20Kooperatifleri%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%2018.12.2012.pdf>, Erişim: 24.12.2024.
- Gümüsoğlu, F. (2012). Kadınların Toplumsal Alanda Güçlenmesine Bir Örnek: "Yağlar Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 1(10). 39-60, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/7206>, Erişim: 13.04.2024
-

- Gürsoy, Ö.B. (2022). Türkiye’de E-Ticaret Platformlarında Satış Yapan Kırsal Kadın Kooperatiflerinin İncelemesi. *Beykoz Akademi Dergisi*; 10(1). 265-279, Erişim: 12.04.2024. DOI: 10.14514/BYK.m.26515393.2022.10/1.265-279 265.
- ICA (2023). UN Resolution Calls For a Second International Year of Cooperatives in 2025. <https://ica.coop/en/newsroom/news/resolution-calls-second-international-year-cooperatives-2025>, Erişim: 22.06.2024
- ICA (2024). Facts and Figures. <https://ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures#toc-cooperatives-are-not-a-marginal-phenomenon>, Erişim 22.06.2024.
- İKA (2017). *Kırsal Alanda Yaşayan Adıyamanlı Kadınların Güçlendirilmesi Araştırma Raporu* (İpekyolu Kalkınma Ajansı Kınalı Eller Bakıra Can Verdi Projesi), Adıyaman. <https://www.ika.org.tr/dokumanflipbook/kırsal-alanda-yasayan-adiyamanli-kadınların-guclendirilmesi-projesi-arastirma-raporu/587>, Erişim: 15.04.2024.
- Kaleli, N. (2013). Kırsal Kesimde Kadın Kooperatifleri, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Eğitim Yayın ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kırsalda Kadın Hizmetleri Koordinatörü, https://www.amasyadsyb.org/public/docs/Semp02_02_Kırsal_Kesimde_Kadın_Kooperatifleri.pdf, Erişim: 08.11.2021.
- Kantar-Davran, M. ve Sevinç, M.R. (2021). *Tarımsal Üretim ve Pazarlamada Kadın Kooperatifleri: Adana Örneği, Tarım Ürünleri Üretimi ve Tarımsal Pazarlama*. Dr. Öğr. Üyesi Nuran Tapkı (Ed.), [e-kitap]. İKSAD Yayınları.
- Kantar-Davran, M., Özalp, B., Yurt, B., Yıldız F., Fırat H. (2017). Antep Fıstığı Üreten İşletmelerde Tarımsal ve Toplumsal Değişme. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(2). 299-309, DOI 10.24181/tarekoder.369484
- Kara, Y. (2019). Kooperatif Yapısı İçinde Güçlenen Kadınlar: SEWA Sosyal Ekonomi Bloğu (Uygulama Bölümü). <https://Sosyalekonomi.Org/Kooperatif-Yapisi-İçinde-Guclenen-Kadınlar-Sewa/>, Erişim: 21.06.2024.
- Katkat-Özçelik, M. (2024). Kırsal kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Rolünün Yusufeli Özelinde Değerlendirilmesi: S.S. Kılıçkaya Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Örneği, 16-17-18 Ekim 2023 Yusufeli Artvin Sempozyum Bildirileri, Geleceğin İnşası adına III. Yusufeli Sempozyumu, F. Sözbilir ve F Nalbant (Ed), (ss-227-246).

- KEİG (2015). *Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler*, KEİG Yayınları Dizisi: Araştırma Raporu, <https://www.keig.org/wp-content/uploads/2016/03/koopweb.pdf>, Erişim: 25.06.2024
- KEİG (2018). *Kadın Kooperatifleri Kılavuzu*, Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi Yayınları. https://www.keig.org/wp-content/uploads/2018/11/kooperatif_kilavuz_keigWeb.pdf, Erişim:25.06.2024
- Keleş, R. (2019). Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik. İçinde A. Mengi ve D. İşçioğlu (Ed.) *Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik*. Ankara Üniversitesi Yayınları, No: 658. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 621. A.Ü. Ernst Reuter İskân Ve Şehircilik Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, No: 24.
- Kooperatif Bilgi Sistemi. [Koopbis]. <https://koopbis.ticaret.gov.tr/app/admin/hostDashboard>, Veri aktarım Süreci, Erişim: 21.06.2024
- Köseoğulları, G. (2010). Kırsal Kadın ve Katılımcılık; Tekirdağ İli Karacaklıluz Beldesi Küçük Sanat Kooperatifi Örneği. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Kubbealtı Lügatı. “Temettü/Temettu”. <https://www.lugatim.com/s/TEMETTÜ-TEMETTU>
- Kurtege-Sefer, B. (2023). Gıda Üretiminde Kadın Kooperatifleri: Deneyimler ve İmkânlar. İçinde. *Gıdanın Politik Ekolojisi*. Fikret Adaman ve Sena Akkoç (Ed.), ss. 179-188). Metis Yayınları,
- Kutay, T. (2022). Kırsal Kalkınmada Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Türkiye Özelinde Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1). 119-150. DOI: 10.30586/pek.1020843.
- Merter, F. (1990). *Köy Ailesinde Meydana Gelen Değişmeler: Malatya Örneği*. T.C. Başbakanlık AAK Yayınları. Bilim Serisi: 2.
- Meryem Kadın Kooperatifi. LinkedIn. <https://www.linkedin.com/in/meryem-kad%C4%B1n-kooperatifi-186331208/?originalSubdomain=tr>, Erişim: 15.04.2024.
- Özdemir-Ok, M. ve Demir, Z. (2022). *Bölgesel Düzeyde Kadın Kooperatifleri Çalıştay Raporu*, DTSO Yayınları.
- Özdemir, G., (2013). Women’s Cooperatives in Turkey”. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 81. 300-305.

- Özdemir, G., ve Yılmaz, E. (2023). Kırsal Kalkınmada Kadının Kooperatiflerle Örgütlenmesi. İçinde *Kırsal ve Tarımsal Yaşamda Kadın*, M. K. Davran (Ed.). (ss. 23-37). IKSAD Publising House.
- Sönmez, N.İ. (2011). Kırsal Alanda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesinde Kooperatifçiliğin Rolü (Amasya-Çorum İlleri Örneği). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı.
- Şahankaya-Adar, A., Dedeoğlu, S., ve Kurtuluş, G. (2023). Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadının Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli. *Çalışma ve Toplum*, 2(77). 1171-1208.
- Tarım ve Orman Bakanlığı [TOB] (2024). T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2023 Yılı İdare Faaliyet Raporu, https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanlik_Faaliyet_Raporlari/TARIM%20VE%20ORMAN%20BAKANLIGI%202023%20YILI%20IDARE%20FAALİYET%20RAPORU.pdf, Erişim: 25.12.2024.
- Tarım ve Orman Bakanlığı Adana İl Tarım ve Orman Müdürlüğü [AİTOM]. (2022, 27 Mayıs). Kadınlar Kooperatiflerle Güçlenecek. <https://adana.tarimorman.gov.tr/Haber/882/Kadinlar-Kooperatiflerle-Guclenecek>, Erişim 11.04.2024.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. [TOB]. (t.y.). Kırsalda Kadın ve Aile Faaliyetleri. <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Egitim-Ve-Yayim/k%C4%B1rsalda-kad%C4%B1n-ve-aile-hizmetleri>, Erişim 11.04.2024.
- TBB (2023). *Kadın Girişimcilere Verilen Krediler Haziran 2023*, Rapor Kodu: DT25/Eylül 2023, https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikiraporlar/ekler/4186/Kadin_Girisimcilere_Verilen_Krediler_Haziran_2023.pdf, Erişim 23.06.2024.
- TBMM Komisyon Raporu (2018). *Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu*, TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu. TBMM Yayınları 2018, Yayın No: 21. https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=1625, Erişim: 11.04.2024.
- Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkârlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. [TBESKGM] (2023). *Kooperatifçilik Eğitim Kitabı* [e-kitap]. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkârlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara. <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/data/640edeac13b8761b449cca71/KOOPERAT>
-

%C4%B0F%C3%87%C4%B0L%C4%B0K%20E%C4%9E%C4%B0T%C4%B0M
%20K%C4%B0TABİ.pdf, Erişim: 04.04. 2024.

Ticaret Bakanlığı. [TB] (2023, 25 Aralık). Türkiye Kooperatifçilik Taslağı (2025-2029)
Hazırlık Çalışmaları Toplantısı Yapıldı.
<https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/haberler/turkiye-kooperatifcilik-stratejisi-taslagi-2025-2029-hazirlik-calismalari-toplantisi-yapildi>, Erişim: 21.06.2024.

Toksöz, G. (2011). Kalkınmada Kadın Emeği. Varlık Yayınları.

TÜİK (2023). İşgücü İstatistikleri, I. Çeyrek: Ocak-Mart, 2023. Sayı: 49380.
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-I.-Ceyrek:-Ocak-Mart,-2023-49380>, Erişim 23.06.2024.

Türkdoğan, O. (2006). *Türkiye’de Köy Sosyolojisi*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Yıldırım alp, S., İslamoğlu, E., ve Ateş-Torun, M. (2021). Kadın Kooperatiflerinin Ekonomik ve Sosyal Yaşamdaki Rolü ve Önemi: Antalya İli Örneği. *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi/International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences*, 5(3). 111-133.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları

Müge Kantar Davran: Katkı oranı (%100)

Çıkar Çatışması

Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Ek -1

NO	STRATEJİK HEDEFLER ve FAALİYETLER	SORUMLU/İŞBİRLİĞİ YAPILACAK KURULUŞLAR	SÜRE	PERFORMANS GÖSTERGESİ	AÇIKLAMA
3.4	Çok amaçlı ve büyük ölçekli kooperatifiçiliğin ve kooperatifler arası birleşmelerin özendirilmesine yönelik çalışmalar yapılacaktır.	GTB (S) GTHB, ÇŞB, Maliye Bak. Rekabet Kurumu, TMKB, Kooperatif Üst Kuruluşları	2012-2016	- Kooperatiflerin ortalama ortak sayılarında her yıl yüzde 5'lik bir artış sağlanması - Toplam 100 kooperatifin birleşmesi -Kooperatiflerin faaliyet gösterdikleri sektörlerdeki Pazar paylarında ortalama yüzde 5'lik bir artış sağlanması	Kooperatifler arası birleşmeler özendirilecek, kolaylaştırılacak, bu yöndeki bilinçlendirme ve yönlendirme faaliyetleri arttırılacak ve kooperatiflerin çok amaçlı ve çok ortaklı olarak kurulmaları yönünde gerekli düzenleme çalışmaları tamamlanacaktır.
3.5	Üretim, tüketim ve hizmet kooperatifleri arasında işbirliği arttırılacaktır.	TMKB (S) Kooperatif Üst Kuruluşları, GTB, GTHB, ÇŞB, OSİB	2012-2016	Her yıl en az 10 farklı tür kooperatif arasında işbirliği yapılabilmesi konusunda çalışma yürütülmesi	Üretim, tüketim ve hizmet kooperatifleri arasında işbirliğini arttırmak amacıyla; kooperatif üst kuruluşları ile birlikte, eğitim, bilinçlendirme ve yönlendirme çalışmaları yürütülecek, bu amaçla hazırlanan projelerin desteklenmesi konusunda çalışmalar yapılacaktır.
3.6	Türkiye'deki kooperatiflerin, dünyadaki başarılı kooperatifler ile işbirliğinin geliştirilmesi sağlanacaktır.	TMKB (S) Kooperatif Üst Kuruluşları, GTB, GTHB, ÇŞB	2012-2016	Dünyanın değişik bölgelerindeki kooperatif ve üst kuruluşları ile her yıl en az 3 farklı çalışma yapılması	Kooperatiflerimizin uluslararası kooperatifler ile işbirliğini arttırmak, onların tecrübelerinden faydalanmalarını sağlamak ve ortak girişimler kurmak amaçlarıyla; kooperatif üst kuruluşları ile birlikte, eğitim, bilinçlendirme ve destek çalışmaları yürütülecek ve uluslararası girişimlerde bulunulacaktır.
3.7	Kadınlarımızın girişimcilik kabiliyetlerinin artırılması ve ekonomide bir aktör olarak yer almalarının sağlanması için kooperatifler çatısı altında örgütlenmeleri yönünde çalışmalarla bulunulacaktır.	GTB (S) GTHB, OSİB, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, MEB, Kalkınma Bakanlığı, AB Bakanlığı, KOSGEB, İSKUR, ilgili STK'lar	2012-2016	Kadın girişimciler tarafından en az 20 adet kooperatif kurulması	İlgili diğer kuruluşlar ile de işbirliği yapılarak kadınlarımızın daha fazla kooperatifler çatısı altında örgütlenmeleri ve bu şekilde ekonomik refah seviyelerinin yükselmesi için çalışmaları bulunulacaktır.